

17505

BETHLEN KÖNYVTÁR

3. szám

ARANY JÁNOS

IRTA

BEÖTHY ZSOLT

1923

A BETHLEN GÁBOR IRODALMI ÉS NYOMDAI RT.
KIADÁSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ARANY IÁNOS

4

IRTA:

BEÖTHY ZSOLT.

BUDAPEST, 1923.

A BETHLEN GÁBOR IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.
KIADÁSA.

hmf.
3344

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

17.505/3

M. N. MUSEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomtatványok
3. sz. 296 sz.

I.

Zrinyi és Arany. — A nagy kor bölcsője.

Két nagy epikusunk látott napvilágot 1817-ben. Az egyik csak újra született: ebben az esztendőben adta ki Kazinczy a *Zrinyiást*. Másfél századosnál hosszabb alhalálából feltámasztván, mintegy fölfedezte a nemzetnek egyik legnagyobb költőjét, az addig olvasatlant és ismeretlent, aki voltaképp csak innen kezdve foglalja el megillető helyét költői szellemünk képviselőinek legelső sorában. Ugyanebben az évben született Zrinyinek legméltóbb és legnagyobb utóda: Arany. A véletlen játéka így fogta össze amannak új életre ébredését emennek pályakezdésével.

A két epikus, e találkozás után, nem is vált el többé soha, s tudatunkban valószínűleg ezután sem fognak elszakadni. Arany szelleme jóformán egész életén át foglalkozott Zrinyivel. Az olyan tanítványok ismerik csak ezt az állandó vonzódást, ezt a nemes csodálatot mesterük iránt; azok lesik, fontolgatják, elemzik ilyen szeretettel és gonddal mindegyik szavát; azok követik ilyen kitartással lépésről lépésre; azoknak fekszik így a szívökön mesterök hire: akiket a sors arra választott ki, hogy mesterök méltó büszkeségei, koszorújának méltó

örökösei legyenek. Mintegy az ő karján jelent meg először, *Zrinyi és Tasso* című értekezésével, az Akadémia színe előtt 1859-ben; földézte a Zrinyiász költőjének mesterit, különösen Tassót és Vergiliust; fáradatlan gond-
dal és éles szemmel vetette egybe eposzaik menetét, részleteit, képeit, kifejezéseit. Hogy a befejezetlenül maradt értekezés hova törekedett és hova jutott volna, hátrahagyott jegyzetei felvilágosítanak bennünket: bármennyit kölcsönzött Zrinyi Tassótól, mester marad mellette is, még pedig tárgyának felfogásában és a jellemrajzban nagyobb mester nála. De nemcsak a tudomány szövétnekével forgott Arany Zrinyi körül, hanem igyekezett népe értelméhez és szívéhez is közelebb hozni: nyelvének avultságait, verselésének darabosságát nagy tiszteletével, szerénységével és tudásával egyengetni, javítgatni kezdte még 1848 elején s a második ének közepéig haladt. Amint így ő kitartott Zrinyi mellett, őt sem hagyta el a nagy nemzeti epikus szelleme sohasem: Arany legutolsó törekvéseinek egyike hún eposzának befejezése volt; *Csaba királyfit* még a halála előtti esztendőben is tervezgette és írta.

Valóban, ami Zrinyihez kötötte, nemesak esztétikai vonzalom volt, hanem a szellemi rokonságnak bizonyos kapcsolata. Különböző korok szellemének napja, különböző viszonyok hatása érlelte lángelméjüket; de egyazon alapon ébredt, egyazon talajból erősödött mind a kettő, s nemcsak közös magyar lelkökre, hanem közös művészetők vezérgondolatára és alapfeltételeire nézve is egyek voltak. A született zászlósúr s a földművesfiú, a gréci jezsuiták s a debreceni kollégium növendéke, a törökverő hadvezér s a szalontai jegyző, a nemzet sorsát

irányzó politikus s a fővárosnak benne mindvégig idegenül maradt költő-remetéje: egyaránt egész nemzetök költői tartalmát hordják lelkökben, mindazt, ami tudásából és érzéséből, képzeletéből és törekvéseiből költői indítékul kínálkozik. A különbség csak az, hogy ezt a szellemet Zrinyi tettekben is kifejezte s úgyszólván saját dicső közpályáját kísérte énekével. De Aranyt nem kevésbé hatotta át az a gondolat, hogy igazi eposz csak a nemzet lelkéből fakadhat. E lélek büszkeségének és hitének lángja tör elő a köz-bűnbánat hamuja alól Zrinyinél; e lélek sugallja, közös emlékeivel és reményeivel, bizalmával és képzelgéseivel, a maga sajátos módján és nyelven Arany költészetét. Zrinyi nemzete: a magyar nemesség, kinek „dedikálta munkáját és véré”, az őseikre büszke unokák; Aranyé: a haza eggyé olvadt lakossága, a nagyjairól regélő nép. De mindegyikökből a nemzetnek legigazibb világa s egyik legszentebb hite emelkedik költészeté: *hite önmagában*. Ez a legrégibb, legmélyebb, az örök eposzi motívum.

Ennek a hitnek, Arany születése idejében, nem sok nyoma volt széles e hazában. Közéletünk, nemzeti törekvéseinkkel, évtizedek óta elhallgattatva hallgatott. A szellemi, politikai és anyagi elnyomás, az elrettenés és megrontás bécsi rendszere az általános nemzeti elernyesedésben már-már célhoz jutott. Ferenc császár kora, „a tehetetlen kor jött el”, melynek „szívét álmom öldöste”. A legtüzesebb nemzeti költő, Berzsenyi is mintegy a kikerülhetetlen fátum betelését látta rajtunk; „romlásnak indult hajdan erős magyar!” kiáltotta, de csak a pusztába. Azonban, ha történetünk egész folyamában alig volt kor, mely kevésbé biztatott volna a jövővel:

bizonyára nem volt egyetlenegy sem, mely méhében dússabb ajándékot rejtegetett volna a jövő számára. Mikor a magyar „a könyörű eget, a földet vizsgálja hiába s nem leli föl nagyait”: századunk három vezérszellemé, a három *nemzettevő*, már készült jövendő pályájára. A huszártiszt, kinek lángszellemében az új Magyarország képe először születik meg, már a lipcei csatában hadakozik s el-elmereng nemzete sinlődésén; egy zempléni fiú, kiből hazájának legnagyobb szónoka s főlzsabadított népének bálványa lesz, már gyakorolja magát a retorikában a Sátorhegy alatt; egy zalai deák, kinek tudománya, bölcsessége és jelleme meg fogja menteni a magyar alkományt, már forgatja a magyar közjogot Győrött. Mellettök, utánok fejlődnek, tűnnek föl irodalmunk, költészetünk legnagyobbjai. Egy ismeretlen ügyvédsegéd és színész képzeletében az előbbutóbb viharral fenyegető nemzeti szélséend földidezi *Bánk bán* képeit; senki sem tud róla, de már kész a legjobb magyar tragédia. A vígjáték jövendő mestere is megérkezett már világ-kóborlásából Pestre, még csak pusztulásnak indult gavallér, kiről talán családja sem szeretne tudni; de a komédia műzsája már kiszemelte, hogy nemsokára nemzetének büszkesége legyen. Egy fehérvármegyei ifjú a pesti egyetemen kipirult arccal hallgatja Horvát István tüzes ábrándjait az ősmagyarokról; a csodaképek elragadják, mintha valami fenséges és édes zene bűvölné el lelkét: a mesés hajdankor e jelenetei az ő lelkének ezzel a titkos zenéjével nem egészen egy évtized múlva el fogják bűvölni nemzetét s megteremtik az új magyar költészet nyelvét. Egy kis báró-fiút a budai iskola padjain már támadják a magyar életnek amaz

ellentétei, melyeknek mély bölcselőjévé és költőjévé jelölte ki sorsa; egy másik Erdélyben már nézegeti a krónikákat, a fegyvertárákat, a romokat, melyeket az ő szelleme mindörökre meg fog eleveníteni. A rimaszombati csizmadia-fiú már hallgatja a sajátvidéki meséket, melyekkel egyike lesz azoknak, akik új lelket öntenek költészetünkbe. És mielőtt a reformkor 1825-ben beköszöntött, megszületett Petőfi is. E szomorú évtizedeknek századokra született dicsőségei mind.

II.

Arany szülőföldje és családja. — Irodalmi ábécéje.

E kor méhe szülte, az elsők elsejévé, *Aranyt* is. Egy kis nádas parasztházban köszöntött a világba, Nagyszalontán, 1817 március 2-án. Öreg szüleinek, Arany Györgynek és Megyeri Sárának, utolsó, tizedik gyermeke volt. De rajta kívül csak az első leány maradt életben, már akkor maga is asszony, aki kis öccsét anyai tejével táplálta. A család szegény volt, mindössze is egy házuk és pár köblös földesekjök; de már közel kétszázéves nemeslevelet őrzött I. Rákóczi Györgytől, s elei a krasznavármegyei Nagyfaluból szakadtak Biharba. Az öreg szülőknek öröme, reménye lett a kései kis jövevény, kit a maguk öreges, jámbor, tisztos gyöngédségével deldelgettek. Ennek a háznak az élete a költőnek az a legregibb emléke, melyből a *Családi kör* szövődött, ez a legkitünőbb magyar paraszt-idill, a munka, a megelége-

dés, jó szív és vallásosság egyszerű világából. A ház, a kép teljessége kedvéért, talán népesebb és elevenebb, mint Aranyéké volt; de azért az ő házuk ez. A játszi emlékezet tükrében feltűnik a költő előtt a maga egykori csöndes, komoly alakja is, amint könyvébe bújik, nótákat és verseket kedvel, maga is próbálgat, s az apja papot jövendől belőle. Fergusson és Burns híres költeményeire mutathatunk, mint ez idill mintáira. Aki ismeri őket, az érzi a különbséget is; amiben egyeztek, az a két szellem egyezése, a magyar és skót kálvinista földművelőé: a földhöz való ragaszkodás, a munka edző öröme és a vallásosság. Ebben az isteni félelemben nevelték Aranyt: a munkás szegénységnek tiszta, vallásos és erkölcsi levegőjében, melynek tisztasága, kényessége és egyenessége elkísérte egész pályáján. A szülei háztól kísérte a hit vagy legalább szükségérzete és kegyelete: ő is maga tanította imádkozni *fiát*, mint egykor atyja őt, s utolsó költeményeinek és egyszersmind a legmélyebb magyar reflexióknak egyikében, a *Honnan és hová* címűben, az agg költő ajkán a gyermek imádságának töredékei reszketnek. Hogy az életnek,

Mint reméli a keresztyén,
Lesz dicsőebb folytatása:
En azt meg nem tagadom.
Mit hisz a tudós? ő lássa.

Az öreg Arany György nem volt tanulatlan ember, részese a valamelyik kollégium vagy partikula padjain megfordult kálvinista földművelő tudásának, melynek legnagyobb részét a biblia teszi, azután még egy kis diákszó. Fiát maga tanította meg a betűkre s valami latinra

is a *Pater noster*ből és a *Credó*ból. Olvasni a gyermek úgyszólván a bibliából tanult, amelynek számos részletét, mielőtt a betűket ismerte volna, a zsoltárokkal együtt könyv nélkül tudta. Fejledező lelkének első, hatalmas tápláléka a legtiszteletesebb hagyomány volt; így gyökerezhetett meg észrevétlenül a hagyomány iránt való rendkívüli tisztelete, mely költői egyéniségének legjellemzőbb vonása. Amint ő első lelki táplálékát, gyermeklelkének legelső, tehát legmélyebb benyomásait a hit mondáiból merítette: mindig a hitben kereste az epikai költő hatásának alapját s mindvégig szigorúan ragaszkodott az *epikai hitelnek*, a hívő köztudat támogatásának általa formulázott törvényéhez. A költő gyakorlatának s az esztétikus tanításának, hogy az epikus, amikor és ameddig csak teheti, ragaszkodjék a köztudathoz, ennek mondai tartalmához, egészében és részeiben: lélektani gyökérszálai visszanyúlnak a szalontai kunyhóba, hol a kis Arany újra meg újra megújuló gyönyörűséggel olvasta Mózes és a királyok könyveit. Könyvére tisztelettel, magára szeretettel, koraérettségének csodálatával nézett mindenki. Csöndes, komoly és érett gyermek volt, a két öreg között egy harmadik kis öreg, keveset pajtáskodó, testi dologra „vézna és ügyetlen“, de annál mohóbb könyvmoly, ki nyomtatott betűt, melyhez hozzájuthatott, nem hagyott olvasatlanul. Míg a napsütötte szép rónaságon némán szemlélkezett s az iskola-udvar lármás csínyeitől és multságaitól félrehúzódott, a gyermeki természet mozgalmasságának ösztöneit egészen belső világában elégítette ki: tanult és olvasott mindent, különösen sok verset és históriát, s a képzelet és a hangok játéka, a versfaragás, lett az ő gyermekjátéka. Egy

meg is maradt ezekből a gyermekverseiből, egy köszöntő volt tanítójához, mely a közszájon forgó mithologiai képeket a kacskaringós szólásoknak és pattogó rímeknek éppen olyan sujtásos magyarjába öltözteti, mint régi népieseink általában szokták. Ezek a népies verselők, le a ponyváig, voltak a bibliai történetek után legrégibb tápláléka; elsőnek közülök maga, önéletrajzi vázlatában, Gvadányit nevezi meg: az elkorcsosodott város szatiráját a falu tisztaságával szemközt. Egy kissé nem azokkal a gyermekszemekkel nézte-e az agg Arany is Pestet, amelyekkel Zajtayt idekísérte egykor? Amint a nótárius tüzes magyarsága és egyenessége nem tudott megbarátkozni a nagyváros zagyva idegenségével és cifrázkodásával: a költő melázó lelke sem tudta magát igazán otthon érezni benne soha s megható, vágyó sóhajokat küldött haza falujába, az aratókhoz, a fecske-fészkes hajlékokhoz. „Hogy a mezőt, az anya-természet kebelét elhagyta, holtig sajog egy érzet benne.“

Utóbb, amint a szalontai partikula legszorgalmasabb és legtehetségesebb deákja, már verselő hírre emelkedett s az ottani viszonyok közt keservesen kielégíthető betűszomja bizonyos vezetés alá került: egészen a debreceni, kissé ósdi irodalmi felfogásnak és ízlésnek levegőjében fejlődött. Csokonait méltán magasztalták előtte, de követendő példakul állították a *Dorottya* költője mellé a rimkovács Kovács Józsefet, Vályit, Gáthit és a többieket. Kazinczy felvidéki és az Auróra-kör pesti törekvéseiről, munkáiról, az egész új magyar irodalom fejlődéséről jóformán semmit sem tudott; Debrecennek s szellemi területének ezekhez kevés köze volt. De Arany irodalmi pályájának ez a sajátságos alapvetése is fontos

és tanulságos egész munkássága szellemének megértésére. Akkor, amikor fiatal lelke mohó tömegességgel szította leghatározóbb irodalmi benyomásait: ezek közt az irodalmunkban akkor uralkodott átmeneti irányok, többé-kevésbé kölcsönző iskolák, egy-egy külön műveltségi osztályt tekintő törekvések s ezek művei nem szerepelnek, tényezőkül a jövőre nem gyökereznek meg. Amint teste szerint is a nép véréből való, lelki szervezetének is leghatalmasabb táplálója, tartalmának magva a nép költői világa, vagy legalább olyan, melyet ez magáénak fogadott vagy fogadhatott. Míg irodalmunk, legalább uralkodó köreibben, a népi nyers eredetiségeknek s a Gyöngyösi-féle hagyománynak és stílusnak mellőzésével, a deákosokból és németesekből fejlett tovább s a nemzeti elemeket csöppenként véve föl, egy sereg lépcsőn keresztül jutott el, körülbelül félszázad alatt az igazán és teljesen nemzetihez: Arany belső világa más fejlődést, sokkal közvetlenebb, egyszerűbb és természetesebb átmenetet mutat. Az egy Csokonai kivételével, a művészietlen és mesterkedő népies volt az, amit ő a maga szűk körében magyar költészetnek talált, tanult, tudott és talán szeretett. Tanult ezenkívül igen sokat, az összes deák klasszikusokat s a nyugotiakat is, de az utóbbiakat, először és egyideig, szintén az ósdi magyar ízlés és stílus tolmácsolásában. Ámde sem amazokat, sem emezeket, sem a régi, sem az új idegeneket nem próbálta utánózni a régi magyar költészet félretételével, mint tette többé-kevésbé a divatos irodalom, hanem egyszerűen tudását gyarapította és ízlését nemesítette rajtok. Első és határozó benyomásainak erejénél fogva alig juthatott eszébe e benyomások lenézése és eltörlése; mikor költői kedve

ébredt, csak forrásuknak, a régi népies költészetnek tisztelő folytatására gondolhatott. De többet is tanult, különösen a nyugati nyelvek korai elsajátítása után, többet mint irodalmunkban bárki, általánosabban, többféle irányban, mint hogy ezek egyikéhez egyoldalú utánzónak vagy csak követőnek is szegődhetett volna. Ez a két mozzanat: a régies, magyaros költészetnek ifjúkorabeli kizárólagos benyomása, azután olvasottságának, tanulmányainak rendkívül széles köre határozták meg fejlődését. A maga nemesített izlésével és rendkívüli költői erejével egyszerűen folytatta, de fényes művészetté emelve folytatta, azt a költést, melyet gyermekkorában a ponyván, a mestergerendán, rektorának asztalán, az aratók és kukoricafosztók ajakán talált és megszeretett. És a lélektani fejlődés kényszerű törvényénél fogva bizonyára folytatta volna Petőfi példája nélkül, Erdélyinek népköltésünkről szóló fejtegetései nélkül s a Kisfaludy-Társaságnak népies tárgyakra utaló 1846-diki pályázathirdetése nélkül is.

Országos Széchényi Könyvtár

III.

Arany tanuló pályája és színészkedése.

Arany iskolai pályáján nagy kitartással és olthatatlan tudásszomjjal ment előre. Hogy milyen nehézségek között, arról Ercsey Sándor könyve jegyzett föl néhány meghatározó adatot: egy német grammatika vásárlása szinte legyőzhetetlennek látszó akadályokba ütközött; míg végre egy úri temetés kántusában való részvételéért két

huszast kap, atyja eladja borát s a könyvet végre megvehetik. A partikula, hova járt, mostani falusi iskolák módjára berendezett deák-iskola volt, határozottabb tanterv, idő- és tárgybeosztás nélkül, egy rektorral és négy-öt al-tanítóval, kik föl vitték a fiukat a poézisig s az elemi ta-nítást jobb növendékeikkel végeztették. Arany is precep-torkodott így már tizenöt éves korában, amiért néhány forintot és coquiát kapott, azaz minden nap más háztól járó ebédet. Ily viszonyok között bizonyára sokkal töb-bet tanult, mint amennyire tanították. Az egész rendszer ma szinte képtelenségnek tűnik föl előttünk, de egy jó tulajdonsága volt, amire nézve a mi büszke, bőbeszédű és ragyogó pedagogiánkban mindinkább és inkább hátrafelé megyünk: hogy jóra való növendékeit rászorította, rászok-tatta az öntevékenységre s jókor megköstoltatta velük az élet munkáját. A korán magunkszerezte kenyér nem-csak testi, hanem erősítő lelki táplálék is. A kis Arany egész nap az ábécét tanította, egy-két órát közben maga is iskolás fiú volt, hajnalban a leckéjét tanulta, éjjel a többi könyvét olvasgatta. Mindig vonzotta az, „mit nem tanítanak a tudós tanárok.“ Ebben az életben aztán úgy megszokta a folytonos szellemi munkát, a maga erejéből való ismeretszerzést, hogy egész életére természetévé lett, nem is csak hivatásának, hanem meg-megújuló örö-mének, életszükségének érezte. Gazdag, sokoldalú mivelt-ségét, mindenben pontosságra és alaposságra törekvő tu-dását bizonyára nem az iskolában, legkevesebbé a szalon-taiban nyerte; de mégis alighanem ennek a régi módi isko-lának, a sanyarú munka, a maga lábára állítás, a kora önállóság iskolájának köszönte. Itt tanulta és sze-rette meg a tanulást, melyet, mint a jó pap, holtig foly-

tatott. Tanulta különösen, késő koráig, a nyelveket és irodalmakat s nemcsak a klasszikai, hanem a modern idegen nyelvekben is kitűnő jártasságot szerzett; a hatvanas években *Bánk bánt* kezdte angolra fordítani s a saját *Dante* költeményét le is fordította. Öregségének gyöngülő napjaiban az angol kiejtés szabályaival gyötörtte magát s a latin grammatikusok módjára hexameterbe szedte; ugyanakkor újra áttanulta az angol irodalom javát s az összes görög és római klasszikusokat; Horatiusból megtanult vagy száz ódát, Vergiliusból is egy éneket. Nem látunk-e egy szálat az élete estéjére jutott öreg tanulónak e komoly és jellemző szeszélye meg a szalontai tudós iskolásfiúnak igyekezete és viszonyai között, aki a nap munkájától fáradtan, az esti mécsnél először áll neki a *Maecenas atavis*nak és gyönyörűséggel töri végig? Magára-utaltságának nem ekkori viszonyai-ban kell-e keresnünk magyarázatát annak a könnyűségnek és ügyességnek, mellyel tulajdonképeni tanulmányainak körén kívül eső művészeti és ismeret-ágakban is, minden segítség nélkül, kedvvel és sikerrel haladt. Magától tanulta a zenét s ügyesen pengetett gitárja kedves mulatsága volt a *tamburás öreg úrnak*. Rajzolgatni is próbált, s Szilágyi Sándor jóízű humoros rajzokat őrizett tőle. Jegyző korában a jogtanuláshoz látott s alaposan utbaigazította az ügyes-bajosokat. A geometriával is megbirkózott ugyanakkor, az osztályos földeket pompásan kimérte s térképüket is elkészítette.

De az autodidaxis iskolája után idáig még sok min-den-en ment keresztül. 1833-ban a debreceni kollegiumba került; minthogy azonban szüleinek fenntartó segítsége nehéz, sőt romlással fenyegető lett volna rájuk nézve,

kegyes ámitással tartogatta őket anyagi helyzete tekintetében. Kegyetlenül sanyargott, amíg bírta, s mikor nem bírta tovább, 1834-ben, elment egy évre Kisujszálásra tanítónak, hogy ott valamit összegyűjtve folytassa majd kollégiumi pályáját. Az itt töltött esztendő két tekintetben lett fontos rá nézve. Török Pál iskolarektornak, a későbbi pesti református püspöknek könyvtára volt az első, melyet kedvére használhatott s az új magyar irodalom termékeihez ezen az úton jutott először; azután Vergiliusnak néhány énekét lefordítva, itt tette első komolyabb irodalmi kísérletét. Visszatérve a debreceni kollégiumba, magával hozott pénzecskéje s képességeit és buzgalmát méltányló új ismerősei révén helyzete némileg javult; de az iskola padján már nem volt maradása. Kötelességét megtette s eminens maradt; de belső és külső élete, homályos vágyódásai s iskolai pályájának célja között szinte észrevétlen szakadás támadt és nőttön-nőtt. Az élettől való visszavonultsága, magában épített fellegvárai, olvasmányaiban sorsa és környezete fölé emelkedése megbosszulta magát. Magában szőtt álomvilága elhatalmasodott rajta és életét is irányzani kezdte. Kissé naivan, sőt gyámoltalanul nézett körül: merre juthatna leghamarabb ebbe a tündérvilágba. Faragott is, festett is, de Ferenczy és Markó, a szobrász és képfő pályája az ismeretlenben ködlött előtte, annak nem indulhatott. Legközelebb esett a színészet, melyet legalább szemtől szemben láthatott s mely hánykódó képzeletét talán legerősebben meg is hatotta és maga felé irányozta.

Arany mindörökre ott hagyta a kollegiumot s Fán-
csis László társaságába színésznek állott. Jellemző rá

nézve a mód is, ahogyan tette. Egyenes, becsületes lelkével bejelentette lépését tanárainak, kik biztatással bocsátották el legjobb tanulóik egyikét. Csak tapasztalatlansága és képzelt világába való teljes belemerülése magyarázhatja meg egy pályának és önmagának azt a félreismerését, mely ebben az elhatározásában nyilatkozott. Semmi fogalma a színészettel járó s az ő testi-lelki szervezetének elviselhetetlen izgalmakról; semmi arról, hogy nincs pálya, mely egy költött élet szépségeinek és elragadó fölemelkedéseinek, meg a valódi élet kicsinyességeinek és kijózanító visszásságainak olyan zagyva keveredését mutatná s emberétől vagy az ellenálló erőnek vagy a könnyűvérűségnek olyan mértékét követelné. A szerény, álmodozó, kivetkezett tógátusban egyik sem volt meg. Alig sejtette azt is, hogy ha az ő testi és lelki valójában hiányzik, még pedig jellemzőleg hiányzik valami, úgy az épen a színészi siker alapja: az arravalóság, hogy magát másnak és másnak mutassa, az alakoskodás képessége. Biz ő a színpadon inkább csak statisztáskodott, inas-szerepeket adott, díszleteket festett. Még Debrecenben csak megvolt két hónapig, de a társaság szétzüllése után egy Máramarossziget felé tartó töredékéhez csatlakozott s a nyomorúságos kószálás, koplaló korhelykedés és léha erőlködés között elkövetkezett a kiábrándulás órája, hogy lidércet kerget. Talán nem mese az sem, amit a *Bolond Istók* csavargó hőséről elmond, kinek tiszta, első szerelmét Klárcsi színésznő durva kézzel foszlatta szét. Ismerve Aranynek erkölcsi kényességét, majdnem leányos szemérmét, mely mégis oly nemesen férfias volt: e kis eset mindennél jobban megértetné velünk az undort, melybe egész csalódásá-

nak érzése átment. E napjairól, színészkedéséről nem szól soha s kivéve az *Istók* második énekét, melynek égő iróniájával ép olyanformán akart könnyíteni nyomasztó emlékezésén, mint a *Cigányokban*: hiába kerestünk egész költészetében bármit, ami akár egyenesen, akár közvetve színészéletére, emlékeire, benyomásaira, megfigyeléseire emlékeztetne. Tiszta lelke még attól is visszariadt, hogy költőileg értékesítsen belőlük valamit. Talán csak egy nyoma maradt: erkölcsi érzékenységét, ártatlanságának kényességét fokozta. Nagykárolyban, Szatmárt még tűrt és áltatta magát, de Szigeten végkép kijózanodott, hogy „a látott művészet nem isteni.“ „Az öntudat kígyói“ is, szülei miatt, marni kezdtek. Egyszer álmában anyját halálos ágyon látta.

Mi sem tartotta többé vissza: éhezve, erdőkben éjszakázva, hét napig gyalogolva hazaért, amint sok-sok év múlva a *Vándorcipóban* oly szívszorítóan gyónja el. A nyomorúságnak egészen az a képe ez, mint Petőfi 1844-iki vándorútja Debrecenről Pestig, s mégis mennyire más! Arany nyári napok lombos erdein bujdosik ugyan, míg ifjú pályatársa februári fagggyal és hózivatarokkal küzködve; de Petőfit a jövő dicsősége vonja s ennek hite élteti, míg Arany, a csalódás sebével szívéen, a lemondás útján, a kötelesség névtelen révébe siet.

IV.

Arany szalontai visszavonulása. Szilágyi István. — Irodalmi föllépése.

Jós-álma nem csalta meg: szomorú viszontlátás és szigorú kötelesség várta. Ősz atyját megvakulva, anyját elbetegesedve találta, ki néhány rövid hét múlva meg is halt s a világtalan öreg ápolásának egész gondja fiára maradt. Hü feláldozásával akarta kiengesztelni tévedését s iskolai pályáját bevégezetlenül hagyva, nem mozdult el Szalontáról. Még 1836 őszén megtették korrektornak, első altanítónak, 1838-ban városi segédjegyzőnek, 1840-ben rendes aljegyzőnek. Bár ezideig sokat olvasgatott, ekkoriban ismerkedett meg Shakspere-rel és Molière-rel, s tán ez ismerkedés eredménye volt *Endre király* című drámája, melyet, mint a későbbi *Perényiek* címűt is, csak nevéről ismerünk; de mindezt csupán időtöltésnek nézte s életterveiből korábbi ábrándjai egyre jobban tűnedeztek. Korán meg is házasodott, s az új család gondjai is elfoglalták. Egy szegény árvaleányt vett el, Eresey Juliannát, egy jó és hü lelkűt, ki mindig nemes élettársa és önfeláldozó gondviselője maradt. Jegyességök egypár évig tartott, de a legkisebb egyenes költői emléke sem maradt. Csak a kis önéletrajznak néhány egyszerű szava, az *Ó ne nézz rám* férfias melegsége s forgácsai között a *Nőmnek* írt kis töredék vet egypár sugárt Arany szívének e legbensőbb és talán leggyöngédebb redőibe. Ki tudja, nem inspirálta-e ez

a nyugodt, zavartalan boldogság is a költőt (ámbar épen az ilyen hangulat kifejezésére nem igen találunk hűrt lantján) s nem a természetében fekvő, de vándoréleményei és bántó emlékei által még tartózkodóbbá lett, még jobban elfinomodott szemérme volt-e az oka, hogy szerelmét még a költészet tükrében is vonakodott a világ elé hozni, s költői megnyilatkozásait elrejtette? Szóval írt-e szerelmes verseket? Van adatunk hinni, hogy igen, bár kevés a reményünk, hogy olvashatjuk valaha ifjú boldogságának e titkolt költői emlékeit. A családi és társas élet örömei lelkét nemcsak megnyugtatták, hanem vidámságának forrását is megnyitották. Ábrándjairól lemondott: a közelmúlt kiábrándító emlékeihez csatlakozott új életének derűje. Elégedettnek érezte magát s becsülni kezdte az életnek ezt a külső és belső nyugalmat. Félretéve könyveit és terveit, élni akart a közönséges emberek sorában családjának, gazdaságának, hivatalának. Szellemi felsősége a tréfában, humorban keres utat, s a falusi társaságoknak kedves tagjává lesz.

Ily hangulatban, ilyen viszonyok között találta őt egykori debreceni iskolatársa, Szilágyi István, aki 1842-ben néhány évre Szalontára került rektornak s a régi barátság révén mindennapos vendége lett Aranyék házában. Szilágyinak már akkor írói neve volt. 1840-ben *Árpád* című költői képével, Nagy Imre balladája mellett, pályadíjat nyert a Kisfaludy-Társaságnál, a következő évben ugyanott *Csák és a királyleány* című költői beszélyével s alig valamivel Szalontára költözése előtt egy nyelvtudományi munkájával akadémiai jutalmat s megint a Kisfaludy-Társaságnál dicséretet *Emlékbeszéd* című szatirájával. Ez az *Emlékbeszéd*, mely kitűnő le-

leményű szatirikus formájában, elmés és éles elevenség-gel gúnyolja a maradiakat, az akkori napok eseményeire vonatkozott s épen a nap egyik eseménye volt. Új találkozásuk után a régi barátoknak kétségkívül legelső beszéd tárgyaik egyike. Bizonyára sokszor szóba került közöttük az 1840 március 6-iki ünnep is, melyen Péczely József a debreceni kollégium oratóriumában Nagy Imrének és Szilágyinak átadta a Kisfaludy-Társaság ezüst billikomait. Íme Arany *Rák Bendéjének* első megvilantása, Szilágyi szatirájának hőse, Vitézlett Hátrafalvy Bendeguz által; későbbi viszonyának a Kisfaludy-Társasághoz legelső, még alig észrevehető gyökérszálai. Író barátja nemcsak öntudatlanul nyugtalanítani kezdte, de ismervén tehetségét, ritka készülétét és régi kísérleteit, egyenesen serkentette elszunnyadt, elaltatott géniuszt. Dolgozatait felolvasta neki, könyveket tukmált rá és unszolta költői munkára. Méltó hálával gondolunk rá: ő volt az első, ki Arany hivatását megsejtette s őt ennek útjára visszavezette. Pályakoszorúit talán elfeledték: de Arany János babérjának az a levele, mely őt illeti, mindig hervadatlan marad. „Eszköz volt ő a gondviselés kezében, — írja Petőfi, — mely ha elrejti is gyöngyeit, rendel halászokat, kik felhozzák.” Két évig tartott együttlétök; de leveleiben Szilágyi még évtizedekig nem szünt meg lelkesíteni, biztatni, támogatni sokszor csüggedező barátját. E két év benyomásai vezették vissza Aranyt költői terveihöz s birták rá a nyilvános fellépésre.

Nyomtatva először 1846 márciusában jelent meg neve az *Életképekben*, egy *Egyszerű beszélyke* című novellája alatt, mely egy lelkész lak életének idilli keretében egy

falusi rémdrámát beszél el, s amelyet még ugyanott s ugyanaz évben a *Hermina* című elbeszélése követett. Már akkor asztalfiókja számára lefordította Sophokles *Philoctetes*-ét s Shakspeare *János királyát* s egy szatirikus eposszal is elkészült. A megyei élet visszaélései, a pártok túlzóinak éretlen lármája gúnyos hangulattal töltötték el. Hazafisága megdöbbenéssel, természetes józan-sága visszatetszéssel nézte az önzés és handabanda képeit, melyek szellemének csöndes fensőségében humoros alakot öltöttek. Ennek mélyebb forrásából fakadt a *Rák Bende* eposza, mely később *Az elveszett alkotmány* nevét nyerte; de komikai hangján, mintegy a talajból magával hozva, felismerszik annak az elméskedő, torzító, törpékkel nagyzó, csufondáros előadásnak nyoma, mellyel jókedvű névtelen verselők a vidék apró nagyságairól, vadász- és egyéb kalandjairól, báljairól és gyűléseiről sokszor az egész vármegyét hahotára fakasztották. E hangban sok van, ami a debreceni kollégiumra emlékeztet, de mélyebb érzés és nemesebb felfogás tolmácsaként. Az eposz tárgya a maradi Rák Bendének s a meggondolatlanul haladó Hamarfinak meg zajgó táboraiknak szereplése a tisztújításon, a védegyeletben, az utasításokat tárgyaló megyegyűlésen; machinája a boszorkány Armidának s a garaboncás Hábornak versengése földi pártfogoltjaikkal, míg megsemmisítik egymást, s hamvaikból a Lelkesedés és Erdély születnek, kik az eddig ismeretlen „együgyűek és kicsinyek“ által készítik elő a haza szebb jövőjét. Tervtelen, nehezen vezetett meséjénél többet érnek komikus képei: isteneinél emberei, különösen néhány mellékalakja, mint Ingady; alakjainál ezeknek egy-egy torzvonása, a költőnek egy-

egy jó ötlete s messzeacsapó fordulatai. Élményei és olvasmányai visszhangzanak benne: hősében Szilágyi parentációja; Armidában, a tespedés szellemében, Tasso boszorkánya; hexameteres formájában inkább Fazekas *Ludas Matyija*, mint Vörösmarty. A maga mulatságára, saját vallomása szerint tervtelenül kezdett költeményt felküldte a Kisfaludy-Társaság pályázatára s 1846 elején, Erdélyi, Zádor és Vörösmarty bírálata alapján, megnyerte a kitűzött jutalmat. Meg ugyan csak három év múlva az *Évlapok*ban jelenhetik; külön kiadására a cenzura nem adott engedélyt. Io Paean! üdvözli a hű Szilágyi; de Arany elégedetlen munkájával s fülébe csak Vörösmarty ítélete cseng (melyet nem is egyenesen rá, hanem a pályaművekről általánosságban mondott) „nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők.”

V.

A Toldi-trilogia.

Mindegy; Arany megnyerte az ösztönzést s nem sokára megkapta az útmutatást is, hogy tehetségét a maga természetének és fejlődésének eredetiségében, legjellemzőbb oldaláról mutathassa be: benső kapcsolatát a nép szellemével, képzeletvilágának múltjával és jelenével, az ő saját gazdag tanultságának és művészi elvének uralkodása alatt. A Kisfaludy-Társaság 1846-ban, talán Petőfi *János vitézének* hatására, melynek akkor rövid idő alatt már második kiadása jelent meg, népies for-

májú és szellemű verses beszélyre hirdetett pályázatot, melynek hőse a nép ajkán élő valamely történeti személy legyen: Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vezér, stb. A nagyfalusi Arany megírta a nagyfalusi Toldi regéjét s oly kitűnő mű mellett, mint Tompa *Szuhay Mátyása*, elnyerte a koszorút, sőt a Társaság azzal fejezte ki iránta elismerését, hogy a tizenöt arany jutalmat utólagosan húszra emelte föl. Mind az öt pályabíró egyhangúlag ítélte, s már az egyik „a magyar irodalom legszebb díszének“ tartja *Toldit*. E költeménnyel a szalontai másodjegyző egyszerre korának élére, Petőfi mellé emelkedett: az első eposzt alkotta meg, mely tárgyában, felfogásában, hangjában és formájában tiszta és mélyen nemzeti. Belőle tanítják ma valamennyi iskolánkban a legtisztább magyar nyelvet; de a legtisztább magyar szellem is belőle árad. Mondai tárgyát: Toldi Miklós emelkedésének történetét, Ilosvai XVI. századi dűrva és laza krónikájából merítette Arany, de a *Toldi* meséjét szőtt magyar nép lelkéhez közelebb állott, mint a krónikás, s a régi regét a századok távolából is tisztábban hallotta és mélyebben megértette ennél. Nemcsak a művészi erő és tudatosság fontos itt, mellyel a nyers, fogyatékos és homályos anyagból Arany jellemeinek és szerkezetének mesteri egységét megalkotta, nemcsak az ő tudása, hanem egész lelki, költői világa, mely a *Toldi*-ban megnyilatkozik. Egészen és hamisítatlanul a magyar népé ez a világ, de legkiválóbb költői szellemében megnemesedve, megerősödve, öntudatosságában elmélyülve s mégis megőrizve tiszta naivitását. A lovagorképében is megőrzött és fel tudott mutatni örökre jellemző vonásokat belőle. Ilyen már uralkodó indítéka: a

történeti magyar ambíció, a katonává létel, a hadi dicsőség mezején való kitűnés vágya, mely fajunk lelki világának majdnem ezer évig alapja volt, s innen társadalmi és politikai rendünknek is nehezen megrendíthető alapjává lett; aztán népmeséinknek olyan kedvelt, annyszor ismételt indítékai: a testvérek viszálja s a kisebbiknek, derekabbnak győzelme a nagyobbik ármányán; az édes szüle aggódó szeretete az elnyomott, az ifjabb iránt; azután a népi képzelet alkotta történeti hagyomány a magyar vitéz elsőségéről minden más nemzetbeli fölött.

A pontos és gazdag kortanulmány mellett is Arany egész lelkének gyökeres magyarsága tisztán és természetesen érezteti vele nemcsak a magyar természet, hanem a magyar élet, különösen a magyar nép élete múltjának és jelenének egyező, változatlan vonásait, képeit. Ezek körében élt mind idáig, elevenségöket és hűségöket a szeretet és kedvtelés őrizte lelkében; az ilyenekkel, mint a gazdálkodó falusi háznak és életének, az üldözött legény bújdosásának rajzával, a realitás olyan benyomását adja meg a távol múlt képének, amilyennel eladdig magyar történeti költemény, a regényeket is ideszámítva, sohasem bírt. De tudatosan vagy észrevétlenül, munkál benne a maga kora magyarságának sajátos szelleme is: a feltörekvő s magát fel is küzdő pórfiú képe, az elnyomott testi-lelki derékség küzdelmei és végső diadala a mostoha sors fölött s fejedelmi fényben sütkérező bátyjának ármányai fölött: nem a kor demokratiai törekvéseinek költői visszhangja-e egyfelől, melyek a rendi kiváltságokat ostromolják, másfelől nem a föllendülő nemzet önérzetéé, mely a másikért, a német Bécsért

való hosszú hátratétel, mellőztetés, elnyomatás békóit lerázni készül? Mindez a költői eszmének természetes egybefoglaltságában, a történeti felfogásnak nem meghamisításával, hanem inkább mélyebb hűségével. Költői módját az alkotásban és kifejezésben már ezidétt jellemzi maga: „a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, hanem hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.” Mily tisztán valósul meg e műelv jellemrajzainak és mesefejlesztésének egyszerű, szinte parancsoló igazságában, népi zamatú nyelvének teljesen új színében, változatosságában és gazdagságában s az egészen előmlő naiv derűben, az életkedv fiatalos vidámságában. Íme, amit a gyermek Arany mesélni hallott, ami a mezőn szemének első gyönyörűsége volt, amit a verses históriákból s Debrecen költőiből álmélkodva olvasott, mindaz, amiben képzelete és érzése egy volt népeével: a tanulmány által gyűjtve, válogatva és módosítva, egy hatalmas géniusz szárnyán a művészet magasába emelkedik.

Salamon Ferenc, szellemi életünknek másik nagy autodidaktája, már egy 1856-iki polemikus értékezésében „irodalmunk legtökéletesebb művének s csaknem egyetlen valódi remekének” mondja *Toldit*, mellyel csak a *Toldi estéje* versenyezhet. Amannak rendkívüli hatása után jóformán azonnal fölmerült Arany lelkében a gondolat, hogy az egész mondát egy trilogiai szerkezetben feldolgozza. Ilosvai krónikájában a vége készében kínálkozott: ebbe fogott először s már 1848-ban készen volt vele, de csak 1854-ben bocsátotta közre. A királyával meghasonlott vén Toldi zord magányában már sírját ássa; még egyszer megmenti a kérkedő olasz le-

verésével a magyar címer becsületét; de már alig ismernek rá Budán, félig nevetik, félig csodálják; az udvar ingerkedő ifjai közül dühében leüt egypárt, a király üldözőbe véteti s kegyelmével már halálos ágyán találja. Ugyanaz a szerkesztő és jellemző erő, mint az első részben, melynek egypár motívuma ismétlődik is benne; a képeknek ugyanaz a plaszticitása, a nyelvnek ugyanaz a mély eredetisége; de felfogás, színezés, hang teljesen más. Az első párbaj egy váratlan hőstett, mely csodákat ígér a jövőre; a mostani egy utolsó erőfeszítés, melyben a hős kimerül. Az ősznek pírba játszó hervadása, a hanyatlásnak humora hatja át az egészet. Melancholikus bájnak (van-e egész költészetünkben szívünket mélyebben megillető párbaj-kép, mint a Gyulafiak harca; erősebben megindító búcsúvétel, mint a királyé a haldokló öregtől?), a zordon erőnek s a tréfának vegyülékéből áll elő ez a hang. Arany itt is a népi és irodalmi hagyományt követi, mely a vén Toldit mind humorosan fogta föl. De, mint mindig, mélyíti is: nemcsak Toldi pusztul előttünk, hanem egész világa, a lovagkor, melynek hőse volt; halálos ágyán hallja a királytól, hogy egy port találtak föl, mellyel már ezután, Toldi vagy nem Toldi, az ész ereje fog győzni.

De az elbúcsúztatott lovagvilág leggazdagabb s legmélyebben jellemző képét a trilogia középső részében sokkal később alkotta meg. Petőfinek s egy írói társaságnak buzdítására, melyben Szemere Pál is jelen volt, még a forradalom idején kezdett hozzá *Daliás Idők* címmel s eljutott a hetedik ének közepéig. A hatvanas évek elején ismét elővette s a második éneknél újra kezdvén, megírt másfél éneket. Végre 1874-ben, aggkorának újra

ébredt munkakedvében és munkaerejében, megváltoztattott tervvel a második éneknél újból hozzáfogott s 1879-ben Gyulai Pál a Kisfaludy-Társaságban készen bemutatta *Toldi szerelme* címmel. Így fejezte be élete őszén a költő, amit még kezdett „barna hajjal“, s többször félbehagyott, „küzdve kórral, bajjal“, de tartóztatva a monda e részének soványságától is, melyből csak a sirrablást s a prágai kalandot vehette; a többit, tehát jóformán az egészet képzeletéből kellett alkotnia. Toldi legénykedő álharcban másnak kezére juttatja Rozgonyi Piroskát, kit maga szeret s nem tud feledni; durva s méltatlan férjét szabálytalan viadalban megöli s az álhalt asszonyt sírjában fölkeresvén és életre hozván, a sirrablás gyanújába keveredik; üldözötté lesz és egyházi átok alá kerül, melyből megalázások s a napolyi hadjáratban hős részvéte után megszabadul, de élete boldogságát mindörökre elveszti. Nem naiv, nem is humoros rege többé, mint az első és utolsó része, hanem „bús ének“. A lovagvilágnak nemcsak a költői színek pompájában ragyogó, de legteljesebb képe költészetünkben. Minden jellemző vonása feltűnik előttünk, a cselekvénynek egy-egy szálaul beszöve vagy egy bogjává kötve: a hős király és címeres lovagjai egy vértettét boszuló kalandos hadjáraton és a harcjátékon; a vadászó császár és a leselkedő rablók; az egyház hatalma, a rajongók csödületei, a kolostorok súlyedése; dalaikkal bolyongó kobzosok s urok szavát értő paripák. Monda, történet és költött lelemény nem olvadnak ugyan olyan benső egységbe, mint a másik két részben; de a Toldi szerelme Aranynak nemcsak legterjedelmesebb (maga 1145 versszak, míg az első rész 211, az utolsó pedig 235), hanem

részleteiben legvonzóbb, cselekvényben, színben és hangban leggazdagabb és legváltozatosabb költeménye. Különösen bájos nőalakjaiban először mutatkozik a női szív mozgalmasabb, finomabb és rejtekezőbb világát festő művészete, melyet ezenkívül néhány hátrahagyott töredéke (*Csaba, Édua, Öldöklő angyal*) oly fényesen világít meg. Nem leányának és unokájának fejlődése nyitotta meg szemei előtt ezt a világot? De nemcsak képe a lovagvilágnak a *Toldi szerelme*, hanem igazi tragédiája, melynek legsajátosabb szelleméből foly indítéka: a lovagi eszménynek, a vitézi egyenességnek és nőtiszteletnek megsértéséből. Toldi álarcos viadalának indítékát Arany talán Ariostóból, de Bencze alakjával együtt, hihetőbben Szigligeti *Rózsa* című történeti vígjátékából vette s tragikai fejleményeibe érzésvilágának, gyermekemlékeinek, férfikora legnagyobb fájdalmának (a hatodik ének gyönyörű Piroska-strófái) agg-kora örömeinek és bajainak számos, lírai közvetetlenségű, mélyen megható megnyilatkozásait szőtte.

Élete folytában élményeivel, benyomásaival, emlékeivel érzésvilága gazdagszik, változatosabbá és mozgalmassabbá lesz; de fokozódó testi és lelki szenvedéseivel fogy belőle az a fizikai erővel is kapcsolatos képesség, hogy érzelmeinek toluló hullámozását egy mederbe szorítsa. Korábbi alkotásaiban egységesebb hangulat uralkodik, ezzel teljesebben áthatja, vagy teljesebben beléje olvasztja tárgyát; agg korában gazdagabb anyagot keres, ha kevésbé egyöntetű cselekvény lesz is belőle, de egyik részén elgyönyörködhetik, a másikán elmerenghet, a harmadiknak felindulásaival megenyhülhet, a negyediken kedvére kisírhatja magát. A képeknek

és hangulataiknak e lazább változatosságán művészi érzése és érzéke mégis uralkodik a tisztán kifejlő tragikai gondolattal.

VI.

Arany és Petőfi. — Arany jelleme. — Történeti érzéke.

Toldi befejezésére Aranyt még Petőfi buzdította, ki már ismerte az *Estét*: „Ha fejét-lábát megcsinálta, csinálja meg a derekát is.“ Mert, hogy élete sorsára visszatérjünk, mindazon kitüntetések között, melyeket az első *Toldi* és koszorúja szerzett a költőnek, egy sem hatotta meg oly mélyen, mint Petőfinek 1847. február 7-ikén ismeretlenül küldött üdvözlő levele és költeménye az azóta szinte szállóigévé lett „egész borostyán koszorúval.“ E híres költeménynek van egy vonása, mely mindennél jobban jellemző. Amit Petőfi minden mástól és minden mással szemben fölindulással, sőt haraggal utasított vissza, új pályatársa irányában önmaga teszi meg: Arany nagyságát egyenesen a magáéhoz méri, s a saját dicsőségénél is magasabbra utalja. Ez a szó csak ez egyetlen egyszer lebbent el Petőfi ajakáról s Aranyt mindennél jobban, szíve mélyén mindörökre megillette. Míg a pályadíjjal *Aranyaimhoz* című versében tréfálkozva enyeleg, Petőfihez írt válaszában lelkének legkomolyabb húrjait rezzenti meg öröme.

E levélváltással kezdődik kettejük szoros és örök barátsága, mely irodalomtörténeti jelentőség tekintetében talán mögötte marad Goethe és Schiller viszonyának, de

költői bensőségre s ennek megnyilatkozásaira nézve fölül-
múlja ezt. Petőfi személyesen is siet fölkeresni új barátját
s még 1847 június legelején tíz napot tölt nála. Kerényihez
írt levelében festi elragadtatását, hogy azt találta, akit
keresett; boldognak érzi magát „a komoly vidámságú csa-
ládapa s a vidám komolyságú családanya” oldalán, a
ház két kedves gyermeke, Juliska és Laci körében.
Ugyanazon év októberében, nászútján, fiatal feleségével
keresi föl Aranyékat s őket kéri meg utóbb Zoltán fia
keresztszüleinek is. Katonáskodása alatt, 1849. tavaszán,
hónapokig nála hagyja családját. Sűrűn leveleznek, s e
levelezés mutatja Arany hálás szívének gyöngéd ragasz-
kodásán kívül, Petőfi hódító, uralkodó egyéniségének
hatását reá: a csöndes és egyszerű falusi ember, a sze-
rény és kétkedő lélek, barátjához intézett leveleiben,
majdnem utánozza ennek hirtelen, túlzásra hajló, csa-
pongó, souverain módon elméskedő hangját, amelyet
máskor soha meg nem üt. Különben irodalmilag keveset
hatottak egymásra. Arany hatása csak Petőfinek néhány
genre-képében tünedezik szemünkbe; de a *Rózsa és*
Ibolya népmeséje már kétségtelen nyomát mutatja a
János vitéznek, melynél egyébiránt a népeleti vonások-
nak a tündérvilág képeibe való mesteri beleszövése te-
kintetében, semmivel sem áll hátrább.

Toldi estéjét Arany Petőfinek akarja ajánlani s még
1847-ben egy nagyobb történeti költeményt is ír, melyet
leveleikben sűrűn megbeszélnek, s amellyel mintegy
versenyre kelt Petőfinek és Tompának az övével egy-
tárgyú, de egészen más stílű és sokkal rövidebb költői
elbeszélésével. Ez a *Murány ostroma*, mellyel a Kis-
faludy-Társaságnál pályázni akart, de elkészt vele s

még 1848-ban kiadta. Gyöngyösit olvasta; de inkább Mednyánszkyból és a históriából merített. Nyelvében valami közepet akar megkísérteni a népi és irodalmi nyelv között; cselekvényében a női lélek nőiségének diadalát festeni, amely gondolatot különben maga a minta adta. Festéseiben, előadásának gyökeres és színes folyásában félreismerhetetlenül nyilatkozik Arany génusza; de cselekvése egyenetlenebb, fordulatai nehézkesebbek s indokolása, széles lélektani elemzéseinek ellenére is, gyöngébb, mint bármely más művében. Arany nem tudott sietni, s *Muránynyal* sietett. Mélyebb hatást csak a vén Solymosi alakja és szerepe tesz, s eredeti ötletül emelkedik ki: Szécsi Mária és Wesselényi egyesülése alkalmával egy, az ő jövő, nemzeti szerepökre (a Wesselényi-liga) való jóslatszerű utalás, mely a tárggyal és megoldással az akkori nemzeti hangulatot kívánta költőileg kiengesztelni. Mikor ez az ötlet Arany lelkében megvillant, akkor is közel volt hozzá Petőfi szelleme.

Azonban viszonyukat az irodalmi érintkezéseknél érdekesebbé és tanulságosabbá teszi emberi jelleme: egy elvonult lélek egyszerre egész bensőségében, teljes odaadással megnyilatkozik, s egy elbizott lélek dicsőségében osztályos társat fogad. Barátságukat még a félreértésnek egy felhője sem árnyékolta be soha s mindkettejük haláláig tartott. Aranynak is haláláig, ki négy költeményt szentelt Petőfi emlékének, az utolsót élete végső éveiben; ezeken kívül is sok versében tör elő egy-egy sóhaj a feledhetetlen után, ki álmaiban gyakran fölkeresi s akinek kora elvesztése, mint Arany László írja, egyik forrásává lesz lírai melancholiájának.

E barátságnak alapja nemcsak közös költői eszményök: a népi alapból fejlődő nemzeti költészet, hanem egyéniségök is. Petőfinek folyton lobogó tüze és lelkes nyersesége, meg Aranynak komoly nyugalma s gyöngéd szerénysége mintegy kiegészítették egymást s találkoztak is a magyar egyenességben és őszinteségben — s épen ezért nem ütköztek össze. Találkoztak a nép iránt való vonzalomban is, mely nálok nemcsak műelv volt, hanem egész lelkületöknek egyik jellemző vonása. Ami Petőfiből simulékonyság tekintetében hiányzott, azt Arany bőven pótolta türelemmel, melyet még szeretete és bámulata is öregbített. Viszonyukat, személyöket és költői egyéniségöket egymással szemközt legszebben és legtalálóbban jellemzi Gyulai Pál emlékbeszéde, melyhez csak keveset tehetünk. Petőfi költészete egy hasonlíthatatlanul gazdag magyar érzésvilágnak, az igazság és egyszerűség költői erejében, mintegy ösztönszerű és lángoló áradata; Aranyé úgyszólván mindannak, ami magyar, egy nagy szív melegén s egy nagy elme mélyén művészetté érlelése. Petőfinél egy elragadó egyéniség sajátos vonásaival, nyelvben, formában, gondolatban a maga korának magyarsága áll előtérben, mely örömet és bánatát, lelkesedését és szenvedélyeit mind a jelen és jövő képeiből meríti; Aranynál az örök magyarság, a múlt kapcsolata a jelennel s útmutatása a jövőre, az emlékek a reményekkel, a mesék a tényekkel, a hagyomány a új törekvésekkel, a népnek nemzetté olvadása. Ebben a népben, az Alföld magyar népében, van gyökere mindkettőnek. Arany Petőfihez írt első költői levelében ezeket mondja magáról:

Mi vagyok én, kérded? Egy népi sarjadék,
Ki törzsömnek élek, érette, általa!
Sorsa az én sorsom, s ha dalra olvadék,
Otthon leli magát ajakimon dala.

Utolsó nagy alkotását, a *Toldi szerelmét*, is „egyszerű éneknek” mondja, „egyszerű kebléből a nép emberének”. E sorokból kiindulva érthetjük meg Arany-nak egész költői valóját. Valóban a magyar népnek, az Alföld földműves népének szelleme jelenik meg a költői lángelme magaslatán Arany géniuszában. Jellemző a népre földszeretete és fajszeretete, mely talán örök elszigeteltségéből és folyton fenyegetett létéből hatalmasodott el benne ily uralkodólag: e fajszeretetet szívós és éber, a maga erejében bízó, sőt kiválóságában elbízott, de nem kalandos és képzelgő. Arany sem szakad el lel-kében soha a mezőtől és falutól, épen az ő mezejétől, az ő falujától; mikor el kell költöznie, távozását „elzüllésnek” érzi és mondja; csak oda vágyik vissza s utána holtig sajog egy érzet benne; legkitűnőbb nagy alkotásainak színtere az Alföld. Fajszeretete is nemcsak népe szívével együttérzésében nyilatkozik, hanem egész külső és belső világához való vonzalmában, ennek teljes és mély átértésében, föl vételében. A magyar természet, élet, jellem külső képeire nézve is ez a vonzalom a for-rása megfigyelései élességének, hűségének, kifogyhatatlan bőségének, a készségnek, mellyel feltűnnek.

Arany szeme már serdülő korában megromlott, s képei világosság, pontosság és jellemző erő tekintetében majdnem hasonlíthatatlanok. Ez a tisztalátás, ez a világos szemlélet is, s a benne és általa való megnyugvás, talán természeti okokból, a sík és égalj hatásából fej-

lett tulajdonságává lett a magyar népnek, az *Alföld népének*. A pusztá erősíti a szemet s egyszerre feltár mindent, amit egy tekintetre láthatunk; nem izgatja képzeletünket, megnyugtat. De midőn egyhangúságával és nyíltságával nyugalomra szoktat, annál érzékenyebbé nevel a nem várt, nem szokott változások iránt, melyek a nekibúsulás, sírva-vigadás, lelkesedés végletes hangulataiba ragadnak. Aranyt természetes életeleméből, a nyugodt szemlélődés légköréből életpályája, sorsa, bár igazán csak férfikorában, de akkor mindenkorra kiszólitotta. Új életviszonyok ismeretlensége, nagy csapások súlya: a forradalom bukása, Petőfi elvesztése, leányának kora halála, hosszú betegsége folyton táplálják érzékenységet. Természetének és életének ez az ellenmondása s ebből fejlett rendkívüli érzékenysége lett alapjává, nem költői nagyságának, hanem költői világa rendkívüli meggazdagodásának a forradalom után. Érzékenységet fokozta egyéniségének egy más népi vonása: férfias szemérme, mely, amíg lehet, rejtegeti felindulásait s legnemesebb fájdalmainak költői kitöréseit is „bevallásnak“ érzi. E szemérme és érzékenysége minden benyomásának medret ás szívében is, s érzelmeinek mélységét, ha mint költő nem tudná éreztetni, éreznők viszonyainak *tartósságában*. Minden szeretete sirig tartó, nem is csak szerettei sirjáig, hanem ezen túl a magáéig. Benyomásainak, érzelmeinek ez a magába gyűjtött gazdagsága közvetetlen lírai kifejezést élete delén aránylag keveset talált, inkább epikáját táplálta; de élete őszén, magányában és a maga könnyítésére, annál bővebben áradt. Tartózkodásával egyenes kapcsolatban van költői hatásának egy nevezetes eszköze: egy rövidke szóval,

egyetlen képpel az érzéseknek, gondolatoknak, képeknek egész sorát kelteni föl, a ki nem mondottal hatni, képzeltetni. A magyar paraszt rövides és jellemző elmésségei, célozgatásai, embereket és helyzeteket egy-egy képpel megvilágító hajlama: a művészi erő fokán, Arany szellemének az a képessége, mely a ballada műformájának mesterevé avatta.

Lelki valójának azonban van két olyan vonása, melyeknek faji gyökere nem látszik első pillanatra ily két ségtelennek. Az egyik: képzelődése, melynek folyamatai népünk lelki életében kevésbé mutatkoznak elveneknek és gazdagoknak. Arany képzelődésének hatalma pedig, ha nem is a szövevényes invenciókban, de képeinek kiszínezésében és kidomborításában, bámulatos erejű összefűzésében és fejlesztésében, azután hangulatainak és gondolatainak művészi megérzékítésében: erőre és finomságra, elevenségre és készsége, a legritkább tünetmények egyike. A nagy egyéniséget épen az teszi, hogy sok van benne, amit nem örökölt, és sok másként, mint ahogy örökölte. De ha meggondoljuk belső és külső életének alakulását, lelki szervezetének most vázolt viszontagságait, emelkedő, viharos és lázas korának hatását épen képzeletére: ebben inkább csak rendkívüli viszonyok érlelte rendkívüli fejlődést láthatunk.

Nem így uralkodó hajlamában a régiség, fogékonyságában és vonzalmában ennek minden maradványa iránt, egy szóval uralkodó történeti érzékében, melynek a mi, különösen alföldi népünknel igen kevés a nyoma. Azonban már erre nézve teljes és egyszerű felvilágosítást nyújt a fajnak épen az az ága, melyből Arany eredt. Szalonta hajdú-telep: Bocskai adta háromszáz

hajdújának, kik felépítették a régi Toldi-várat, melynek maradványa a csonka torony; hadakoztak a török és német ellen s harcaik emlékeit őrzik a város határában az Örhalom, a Szigettó és a Testhalom. Itt „kardosan követte az ekét a szántó“. A Toldi-mondát, e helyek történeti hagyományait, Győri Jakab kapitányuk tetteit, a nép mint a maga dicsőségének külön emlékeit őrzi. Azután az erdélyi fejedelmektől nyert nemesi jussaikat Mária Terézia nem ismerte el; ebből százados perek keletkeztek, melyek a nép életérdekét illették s emlékeztében a múltat, még pedig az országos, nagy, történeti múltat, melyre folyton-folyvást hivatkozniok kellett, folyton ébren is tartották. Íme Arany történeti érzékének faji gyökerei. A magyar népben általában csekély ez az érzék; de ő ennek a népnek épen egy olyan ágából származott, melyben a kivételes viszonyok kivételes mértékben meggyökereztek. Arany bölcsőjét a „beszédes mondával ringatta Szalonta“, s az ő „ifjú lelke szomjan itta az édes regét“.

Így öröklődött át lelkébe a magyar népleleknek minden eleme, de a legerősebb hatványozásban, s összetételökben és fejlődésökben azokat a természetes módosulásokat tüntetve föl, melyeket mértékek nagyobb volta s fejlődésöknek változott föltételei, mintegy más hőmérsék, szükségkép előidéztek. A nyugodt szemlélődés: csodás erejű és változatosságú szemléletté élesedik s költői reflexióvá mélyül; a látás tisztasága, a felfogás könnyűsége s a gondolkodás és beszéd világos értelmessége: a hűségnek, a jellemzés egyszerű igazságának s a szerkesztő erőnek legnagyobb művészi magaslatán jelentkezik; a már Sylvestertől észrevett képes-beszéd

kedve, a célozgató és tréfálkozó hajlam: rövides sajátosságában a leghatalmasabb kifejező képességgé izmosul, humorrá érik s egy új műformának lesz alaptényezőjévé; az érzékenység: a melancholikus és tragikus hangulatok teremő gyötrelmeivé fejlődik. A nép nyelve pedig a teljes való s a mély igazság e költészetének oly kész tolmácsaul jelentkezik, melynek ily gyökeressége mellett hasonló változatosságáról, zengzetességéről és finom simulékonyságáról eladdig sejtelmünk sem volt.

VII.

A forradalom. — A *Nagyidai cigányok* és a nagy-körösi évek. — A balladák és kisebb elbeszélések.

A nemzet „lelkétől lelkezett“ költőjére mélyen há-tárzónak kellett lennie a nagy nemzeti válságnak. Külső és belső világában, életében és költészetében fordulót képez a forradalom, mely egész pályáját majdnem különböző jellemű két félre osztja. Eladdig a tavasz derűje ragyogja be költészetét; ez csillog lovagjainak páncélán s szerelemben és dicsvágyban dobogó szívéen, a kortes-világ lármás csoportjain, a falu idilljein. Maga nyugod-tan ül jegyzői asztalánál s boldogan merül el az édes regékbe, az enyelgő tréfákba, az enyhe megindulásokba. Múzsáját nem hiába kéri, hogy „öröközöld tavaszról de-ritsen reá szép álmokat.“ De egyszerre minden megvál-tozik körülötte és benne is. A nemzet forrongva lüktető szíve fölveri és földúlja nyugalmát. Ismeretlen felindu-lások támadják meg, bizonytalanság és aggodalom gyöt-

rik, márnak és gyásznak kábító váltakozásai forgatják ki magából ily izgalmakhoz nem szokott lelki szervezetét. A kétségbeesés karmait érzi: nem jobb volna-e a vésznél újra börtönünkben? S a legtisztábban látó szemek „egy világító sugárért” epednek, mikor lángözlő lobog körülöttük. Költészetében megjelennek a legelső árnyak *A rodostói temetőből*. Lelkének fenekéig felzajdulásáról, emésztő lázban vergődéséről inkább kétségének megrázó jajongásai és víziói tanúskodnak, mint úgynevezett forradalmi költeményei és cikkei a kormány által kiadott *Népbarátjában*, melynek Vas Gereben mellett szerkesztő-társa volt. A tömegekre ható szónoki, riadó, szenvedélyes húr nem volt meg lantján, s ha meglett volna is, Petőfi forradalmi énekei mellett ki másé nem hangzanék el?!

De Arany nemcsak dalolt; a szalontai nemzetőrsgel 1848 novemberében ott volt Arad alatt, a várostrom körüli szolgálatban, hol „tenni kevés, de halni volt esély”. Hazakerülvén, arra a maga által szerencsétlennek mondott elhatározásra jutott, hogy a fővárosba telepszik. Lemondott jegyzőségéről s 1849 májusában fogalmazónak nevezték ki a belügyminisztériumhoz, melyet Debrecenből Pestre követett, hogy néhány hónap múlva végkép hajótörötten vonuljon vissza szülőföldre. Mindennek vége volt; „önnön lelkétől kergetve futott, láthatárán nem volt remény, s a kétségbeesés örvényéből kezét az égre emelni sem merte.” A vigasztalan szalontai házban, a magyar költészet bujdosói: Vörösmarty, Bajza, Vachott Sándor néhány napi menedéket találtak az oroszok elől. Arany a szolgabírónál irnokoskodva keresi kenyerét, majd a szomszédos Gesztre költözik, hogy a

Tisza-család legkisebb fiát, Domokost, a költészetben oktassa; szép tehetségű, költői hivatású tanítványát nagyon szerette s kora halála után, 1856-ban, előszót is írt hátrahagyott verseihez. 1851 második felében két alföldi református iskolához kapott tanári állásra meghívást: Nagykőrösre és Kecskemétre. Az előbbi fogadta s foglalta el még ez év őszén, ezúttal végkép megválván szülőföldétől.

A körösi kollégiumban, hol latint s különösen magyar irodalmat tanított, egész írói kört talált, milyen sem azelőtt, sem azóta egyetlen iskolánk tanári karában sem került össze. Ott voltak Mentovics Ferenc, az *Uniódalok* költője, Jánosi Ferenc, a nagy-képzettségű politikai író, Szász Károly, Szilágyi Sándor és Salamon Ferenc, a történetírók, s a magyar költészet lelkes barátja és támogatója: Tomori Anasztáz. Az ő baráti körükben s a lélekkel végzett kötelesség örömei között Aranyra kedves napok is köszöntöttek, humora sokszor ragadta magával barátai körét; de levelei sohasem voltak vidámak többé, munkaerejét betegség bénította, kikitörő kedve melancholiába és tépelődésbe borult s egészben szárnyaszegettnek érezte magát.

Lelki világát a forradalom utáni időkben maga jellemzi legjobban *elegyes költői darabjaihoz* írt előszavában. Lelkének ifjúsága örökre oda volt: a régi idilli képek nem érdekelték többé. Hazáját és halhatatlan barátját gyászolva, a szomorú napok visszásságai között, képzelete és érzése felzaklatva hánykolódott, a csüggedés közt elvesztette irányát. Dologba szeretne merülni, de hangot csak lírai költeményekre talál; sóhajokban tördeli szét fájo lelkét. Az idill mosolygó, tréfálgodó

múzsája elhagyta: szenvedélyben égni, szenvedésben pusztulni lát mindent maga körül. Szilágyi ekkor, hangköre gazdagításának okából, Byronra figyelmet-tette, s most ennek hatása alatt próbál új, szubjektivebb epikai hangot. Egy éneket ír még 1850-ben a *Bolond Istók* verses regényéből, hogy húsz év múlva még eggyel megtoldva, végre is töredékben hagyja; amott keserű gúnnyal és játszi kedvvel dobja ki hőjét az életbe, emitt az emlékező öregség enyhe és humoros bölcsességével meséli ballépéseit; itt és ott erős közvetlenségű hangján egy nyugtalan szívnek, mely nem találja fel magát a világban. Ugyanebben az évben megírja *Katalint*, a Szunyog-leány szerencsétlen szerelmének történetét, az izzó és sötét szenvedélyeknek oly váratlanul hatalmas rajzával, hogy bennök a természet képei is mintegy reszketni látszanak. De aztán mennyi minden marad töredékben ez évekből! Költői beszédek, mint a *Csanád*, *Édua*, *Öldöklő angyal* s az *Utolsó magyar*, az urali maradékok végpusztulásának regéje, melyet a költő, mint tán humorosan írja Tompának, „közös vigasztalásunkra szánt“. Képzelete hevesebbé lett, de e tüzeesebb képzelet alakjai és jelenetei is színöket vesztek s szétfeszültek a közelmúltnak elriaszthatatlan, vérben, tűzben és gyászban feltűnő emlékei előtt.

Meghasonlott lelkét sokáig ezek az emlékek vonták ellenállhatatlanul, s közvetetlen hatásuk alatt keletkezett még 1851-ben, a *Nagyidai cigányok*, az egyetlen terjedelmesebb költemény, melyet Arany ebben az egész évtizedben befejezett. Tragikus hangulatából legnagyobb komikus alkotása. Csóri vajda szedett-vedett cigányainak kellene megvédeni Puk Mihály ellen Nagyidát; de

ők a dolgot igazi cigányosan veszik: amijök van, sietnek ellakmározni, a hirtelen uraságon összeverekesznek, puskaporukat mulatságra és hősködésre elpuffogatják, mellyesztik a meg nem lőtt madarat, álmukban meg is verik az ellenséget s megalapítják a Cigányországot; míg azután ki nem dobálják valamennyit a fészekből. Ami a genialitás szikrázó erejét illeti: Arany összes művei között remekebb nincs ennél az egy időben sokat ócsárolt *Cigányok*nál. Komikai eposzra már tárgyat sem lehetne alkalmasabbat képzelni: hősköltemény egy népről, melynek mondái adomák, egyetlen hadi vállalata hahotára keltő tréfa, s a közfelfogás fölé, melyre a költő támaszkodhatik, mindig és mindenfelé komikus. Ez a szájas, eleven, kapzsi, de nem komoly dologra született gyülevész nép áll szemben a tunya és buta tudakosság elbizakodásával s tulajdonkép osztozik vele a nevetségesség kudarcában: Puk Mihály haditanácsa, ágyú-katasztrófája és pöffedt bevonulása Nagyidára nem kevésbé nevetséges, mint Csóri vajda álmodott hősködése, dicsősége s végül ebrudon kivettetése. Valóban, a komikai koncepció és felfogás mélységét és szilaj erejét tekintve, leleményének gazdag egyszerűségét és kerek eredetiségét, komikai erének a mulatságos figurák egész tömegében s a tarka jelenetek változatos sorában mindig bő, szabad és jellemző áradását: Arany remeke a világ-irodalom víg eposzai közül a legkiválóbbakkal is kiállja a versenyt. Vajjon hol találjuk párját a cigánycsata féktelen kedvének és ötletgazdagságának, a jellemző erőnek és felfogásnak ily fensőségével? Hires nyerseségei is olyan becsületes, csak a neki-vadult kedvet jellemző nyerseségek, melyeken csupán finnyáskodás akadhat fenn.

De a költőnek ez a komikai ere, ennek ilyenén fölfakadása, föltarthatatlan, tréfában nem válogatós, sőt magáról szívesen el-elfeledkező áradása: megint a magyar nép szívének egy jellemző hangja: *a sírva vígadása*. Mert ilyennek jellemzi a *Bolond Istók* második énekében maga Arany azt a hangulatot, melyből a *Cigányok* születtek. Lelkének tört tükre torz vonásokban mutatott mindent: múltat és jelent, tévedést és dicsőséget, hibát és erényt, nagyságot és szenvedést. Úgy tetszik neki, mintha az aligmúlt napok dicsőségét mi is csak úgy álmodtuk volna, mint Csóri, s csupán hiúságunk és viszályaink eredménye: bukásunk, megaláztatásunk lenne a valóság. Egyenes vonatkozást a forradalomra csak a költemény hangulatában találhatunk; de részleteiben, alakjaiban keresnünk már egyáltalán nem szabad és nem lehet. A keserűség és fájdalom belső vívódásai között, melyeknek kínjait Arany érzékeny szervezete nem bírta el s csak valami rendkívüli, erőszakos kitöréssel könnyíthetett magán:

Oly küzdelemre, mely világosoda,
Kétségbesett kacaj lőn Nagyida.

Érdekes, hogy e szomorú napok leghevesebb hazafiúi felindulásának kifejezésére Vörösmarty is a cigány képhez fordul, mint Arany; de egészen más módon. Arany torz eposza az elbírhatatlan fájdalom mámorából fakadt: kínjai közt a kedv féktelenségében keres enyhülést s kacagva sir; vádol, de csak azért, hogy vádjával is önmagát sebezve, szabadabban folyjon szíve vére. A *Nagyidai cigányok* költője hasonlít a haldokló Molière-hez, mikor a *Képzelt beteget* írja és játssza.

Zaklatott, borús hangulatában vert erősebb gyökeret az a műforma is, melynek a világköltészetben egyik legnagyobb mesterévé lett: a ballada. A romlás és pusztulás emlékei, melyek körülvették, tragikai összeütközések képeivel népesítették meg képzeletét, melynek izgalmaiban a ballada csodása: az árnyak, a kísértetek sem voltak többé idegenek. A ballada borús, ködös, nehéz légköre, melyben villámok járnak napsugarak helyett, megegyezett hangulatával. A szenvedélyeknek szűkszavú, inkább csak kitörő és kifakadó, mint kiáradó megnyilatkozása illet természetéhez, melynek szemérme és érzékenysége érzelmeinek inkább kevés szavú célzásokban, egy-egy futó képben engedett utat. De megfelelt e mód, mely a ki nem mondottal, a csak érintettel akar hatni, a kor viszonyainak is, midőn az idők igája hallgatni és kevésből sokat érteni tanított. Ki ne értette volna meg *V. László*-ból az idegen zsarnokság összeütközését a nemzet érzületével és pusztulását; *Szondi*-ből az elhullott nagyok örök életét kegyeletben, hírben dicsőségben; *Zách Klára*-ból a hatalom vérszomjas boszújának iszonyatosságát; *Both bajnok özvegyéből*, hogy a megaláztatás az igazi nagyság bőleseje; *A walesi bárdokból* az erőszak tehetetlenségét az eszmével szemben; *Török Bálint*-ből, a Héttorony rabjából, a nemzet akkori rabjainak sorsát és panaszát. De nemcsak e néhány balladának ilyen félreismerhetetlen korszerű vonatkozása a fontos, hanem az egész formának Arany korához és lelkéhez illése. Az indulatok háborgásai, melyeknek minél hatásosabb festésére alakulnak ki a műfaj sajátosságai: jellemző vonása egész belső és külső világának. Még rövidsége is vonzotta őt, ki magát epi-

kusnak érezte, de erejét a nagyobb műfajokban meglankadtak.

Így fordulva a balladához, ném ott folytatta, ahol Garaynál találta, hanem amint a népies eposszal is tett, mintegy újra teremtette azt a nép szelleméből és a maga szelleméből. Nem a még akkor ismeretlen, művészibb székely balladák, hanem egyenesen a *magyar alföldiek* hatottak rá, melyeknek két főhőse: a betyár és a bukott szép leány. Legelső mintája, mint Petőfinek írja: *Fejér László* volt. Még 1847-ben megírta a *Szőke Pannit*, a forradalom alatt az *Én vagyok az anyám átkát*, e kitűnő balladai monológot, mely a betyár-énekeknek Aranyhoz méltó, nemes hajtása. Maga sohasem korlátolta a balladát, sem tárgy, sem hang tekintetében, a Greguss-féle szűkebb határok közé, s világosan odasorozza önéletrajzában *Szőke Pannit*, sőt a *Varró leányokat* is. Egészen maga, tisztán művészi ösztönből kezdte tovább fejleszteni a formát, szélesíteni tárgykörét; megírta *Rákóczi-nét*, melyet első kísérletei között legsikerültebbnek tartott. A forradalom utáni viszonyai, lélekállapota, mint említve volt, e kísérletek folytatására vezették. A képek és érzések, melyekből *A honvéd özvegye* született, mintegy követelték a balladai formát. Nem sokkal azután már olvasta a Percy-féle skót balladákat, de úgy ezek, mint népköltésünknek utóbb ismeretessé lett büszkeségei, a székely epikai dalok, nem annyira új útra vezették, mint inkább csak támogatták a népből és önmagából fejlődésében. Összesen *harmincnégy* balladát írt, melyek közül többet epizódokul, énekekül szőtt be nagyobb epikai műveibe. Legnagyobb számmal vannak a történeti tárgyúak (magából a Hunyadiak korából négy

ballada, egy előhang és egy töredék), azután a népeletből vettek, majd a hőmondákon alapulók s a történeti színben költöttek; külföldi tárgyú csak egyetlenegy: *A walesi bárdok*. Nehány vidámabb, sőt egy víg is van közöttük: *Pázmány lovag*; de túlnyomó számuk tragikus. Legtöbbet írt 1853-ban és 1855-ben: ezek az ő *balladás évei*; azután élete végén s költői ihlete új tavaszán: 1877-ben. A magyar költészet legnagyobb remekei vannak e balladák közt, egyszersmind a műfaj örökéletű mintái, melyeknek sora tanulságosan mutatja azt is, mint emelkedett Arany tárgy, forma és hang tekintében a népitől, anélkül, hogy ezt elhagyta volna, az egységes nemzeti művészet magasába. A nemzet érzése és képzelete meghatva őrzi e remekeket, az *Ágnes aszszonyt* és a *Tetemre hívást*, a *Hamis tanút* és *Szondi két apródját*, *Pázmányt* és az *Éjjeli párba*jt meg a többieket; ismeri, érzi, képzei kicsinye-nagyja, s költészetünknek aligha van kötete, melyből annyi idézet, szállóige forogna közszájon, mint e balladák. A legigazibb gazdagság nyilatkozik tartalmi és formai változatosságukban: a népdal egyszerű rövidségétől a krónikás epikai dal lassúbb hullámmzásáig, a lélek nemes felindulásaitól a szenvedélyek tombolásaig s az örület éjszakájáig. De valamennyiben a küzdő, hánykódó emberi lélek igaz és megrázó jellemrajzai; a hangnak az a mélysege és hevessege, melyben a költő lírai veleérzése hevül, sír és iszonyodik; a világításnak az a szeszélyes és varázsos félhomálya, melyből csak a szívek izzása s a fegyverek szikrázása villog ki és magyaráz meg mindent. Mindez a szerkezet és nyelv tömör erejében; hol a legegyszerűbb elbeszélés és beszéltetés, hol a legszöve-

vényesebb és legmesteribb belső és külső formák hatásában. Azt a hagyományos nézetet, hogy a gyökeres, eredeti, népi és régies ízű magyar nyelv terjengős és laza, senki sem cáfolta meg alaposabban, mint Arany e balladákban, melyeknél tömörebben, rövidebben, kevesebb szóval többet nem értett meg és mélyebben nem hatott senki.

A balladák és a líra mellett még körösi tartózkodásának első felében több kisebb elbeszélő költeményt írt Arany, közöttük legkitűnőbb népies históriánkat, az *Első lopást*, s néhány víg történetet, vidámabb óráinak kedvesen tréfás emlékeit, *A bajuszt*, *A fülemilét*, melyekkel megint a régi népiesek, Szentjóni, Verseghy verses adomáihoz kapcsolódik: érdekesek, mivel szellemének legjátszibb, legkönnyebb röpkességét talán ép ezek mutatják. De zúgó, beteg fejében s meg-megsajduló szívében nagyobb tervek is fogantak. Még első sikerei után buzdította Toldy Ferenc egy nagy, nemzeti eposz írására. Körülbelül ez időben figyelmezteti „az Iza-parti hű barát” Szilágyi István is Etele királyra. A magot az idők láza akkor elnyomta, sanyarúsága utóbb kicsiráztatta és napfényre hozta. A költő a *Cigányokban* kisírta és kikacagta magát a nemzeti katasztrófán: kétségbeesése utóbb bánattá, sajgó szeretetté, aggódó féltéssé enyhült. A romok között, a sivár jövő előtt egy biztató, egy prófétai szó törekedett fel szívéből ajakára: egy szó, mely a hitet éltesse csüggedő nemzetében. A múlton, emlékein, tervein merengve, újból feltűnt előtte Etele alakja. Ez a világhős és világbirodalma is tönkrementek; népe elszéledt, rabbá és földönfutóvá lett; csak egy maroknyi magyar faj, a székelység húzódott meg

belőle a régi hazának egy sarkában; Csaba népe ott várta, idegentől rontva, szorongatva, pusztítva, királyának megígért visszatérését; csak nagy emlékeihez és magához való hűsége s hite jövőjében tartották benne az életet; megtartották mindaddig, míg eljött a várt szabadító, Csaba unokája: Árpád. Arany, akinek lelkében múlt és jelen oly benső kapcsolatban, szinte egységben élt, érezte a biztató erőt, melyet ez a monda, ha igazi költői tolmácsra talál, az ő lesújtott nemzedékébe sugározthatat, s amelyre e nemzedéknek oly égető szüksége volt. Még 1853-ban elkezdte eposzát, a nemzeti szabadulás, megváltás epikai eszméjével, a *Toldi* népies hangján és formájában, *Csaba királyfir*ről; de testi ereje fogyatékos, tán hite is meg-megrendül, néhány énekig viszi, azután abba kell hágnia. 1855-ben újra hozzáfog, már nibelungi strófákban, trilogiát tervezve, melynek harmadik részéből gyönyörű töredékek maradtak, de megint csak töredékek. Míg csak egy nagyobb részletével is elkészülhetett s közrebocsáthatta volna, életútja fordulókhöz vezette.

Kőrösön testi-lelki bajait, munkaképességének képzelt roskadozását, Szalontára való honvágának bánatát barátai enyhítették. Tompával állott legsűrűbb levelezésben s 1855 nyarán együtt beutazták Gömör, Borsod és Zemplén szebb vidékeit. Pestre is többször felrándult. Itt egy új baráti kör képződött körülötte: Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, mely mintegy irodalmi fejének tekintette s a vitában, melyet Toldy Ferenc régibb álláspontja ellen az úgynevezett nép-nemzeti irány érdekében folytatott, Petőfi és az ő nevét írta zászlajára. Az Akadémia élénkülő munkás-

ságába szerették volna bevonni Aranyt, ki már tudományos kérdésekkel is kezdett foglalkozni. Alapvető értekezéseket írt *A magyar nemzeti versidomról* s *Az asszonánacról*, emebben a magyar rím szabadságának határait jelölve ki, amabban a magyar verselés ritmusának törvényét fejtve meg és mutatva ki. 1858 végén újból megengedtetvén az Akadémiának a tagválasztás, Aranyt egyazon napon iktatta levelező, majd rendes tagjai sorába és tüntette ki *Kisebb költeményeinek* 1856-ban megjelent két kötetét a Marczibányi-jutalommal. Előbb *Bánk bán* megkezdett elemzésével akarta elfoglalni székét; de utóbb *Zrinyi és Tassóra* tért. Mind e nagyobb tanulmányok, mind későbbi, szerkesztő korában írt irodalmi arcképei (*Gyöngyösi, Orczy, Gvadányi, Baróti Szabó*), íránycikkei, nagyszámú bírálatai, nyelvészeti közleményei e nemű legbecsesebb dolgozataink közé tartoznak. Eszközeinek fogyatékoságát, ifjúkori képzésének szakadozottságát tekintve, bámulatosan széleskörű és alapos tanulmány mellett éles és gondos fejtegető elme, helyes és biztos módszer s eleven rekonstruáló képzelet tünteti ki őket, világos, kerek és példatisztaságú prózában. Egyszerű, nyugodt hangjokat mély vonзалom melegíti minden hagyomány, minden nemzeti, minden népi iránt; *A népdalról* írt értekezése szintén töredék maradt, de a nép- és műköltészet viszonyáról, amannak ebbe átfejlődéséről irodalmunkban nincs tartalmasabb és nyomósabb fejtegetés.

VIII.

Arany Pesten. — A Buda halála.

Tervei, töredékei és forgácsai közül barátai folyton unszolják Aranyt, hogy költözzék Kőrösről az irodalmi élet központjába, Pestre. Arany szíve csak a szalontai mezők felé ver. De az önkényuralom ármádiája Olaszországban tönkre verve s erőszakossága megtörve; hazaszerte szabadabb fuvalom leng, s a nemzet kebeléből rég elnyomott vágyak és remények törnek elő; e kábító tavaszi levegőből talán ő is új erőt merít s a nemzettel együtt magának is új virágzást remél: megírja a nemzet szíve ez új és szabad feldobbanásának legfenségesebb költői kifejezését, a *Széchenyi-ódát* — és enged. Az új életre kelt Kisfaludy-Társaság igazgatójává választja s ő 1860 őszén a fővárosba költözik. Az irodalmi és nemzeti élet frissebb levegője csakugyan mintha megedzettek volna, elevenebbnek és munkabíróbbnak érzi magát. Végzi hivatalos dolgait s még 1860 végén megindítja a *Szépirodalmi Figyelőt*, melyet 1863-ban a szintén két évet élt *Koszorúvá* alakít át. Kitűnő folyóiratok voltak ezek, az előbbi inkább esztétikai, az utóbbi szépirodalmi tartalmú, melyek az ízlés, tanulmány és nemzetiség elveit a becses elméleti, kritikai és költői közleményeknek oly kiváló sorával képviselték, mint az Athenaeum óta maig egyetlen lapunk sem. Maga Arany nagyon sokat írt beléjük, mindent a legnagyobb gonddal átjavított, aggodalmas lelkiismerettel vitte hivatalát, előbb a Kisfaludy-Társaságnál, majd az Akadémiánál, mely 1865

januárjában, az elhunyt Szalay László helyére, titkárává választotta. E megfeszített munka közben gondolata megint csak vissza-visszaszállt szülőföldre: oda vágyott, oda készült, s mind jobban érezte, hogy munkarejét csak ez a vágy táplálja. Míg az Akadémia pompás palotája épül, az ő képzelete „egyszerű kunyhót rak ott keleten“.

Tavaszi fecskék, dal kedvesi,
Jertek el, Isten kőművesi,
Rakjatok ott egy fecskefalat:
Megpihen a költő az alatt.

Még nem adatott pihennie; — *ott* sohasem. A „mindennapi kenyérkereső munka“ fáradalmai közt új munkában pihen: egy nagy költői munkában. 1862 tavaszán harmadszor veszi elő *Csabát* s a trilogiának *Buda halála* című, hún regének nevezett, tizenkét énekes első részét egyhuzomban megírja. Pályázatra küldvén az Akadémia Nádasdy-jutalmaért, a bírálók elragadtatással ítélik a „koszorús munkának“ a koszorút. A hún mondák egy részét dolgozta fel benne: Etele és Buda viszályát: amint Detre ármányos áskálódására a nép bálványa, a duzzadó erejű, Isten választotta hős, s elvénült és ingatag bátyja között gyökeret ver s a királynék versengése által elmérgesedik; amint Etele egyideig győzi magát s válságos pillanatokban is ellene áll Ármány kísértéseinek, amiért Hadúr kardjával övezi fel s világuralmat ígér neki; de amint végre sem állja meg a próbát, hanem kihítt szenvedélyének elragadtatásában egy párharc után ledöfi a menekülő Budát s ezzel a maga és népe fejére idézi a végzet boszúját. A krónikákba olvadt nem-

zeti mondából így a költő, megrendítő felfogással és erővel, a tragikumnak benne rejlő magvát kifejtette: Etele, ki bátyjának köszöni királyságát s maga lebirásának a Hadisten kegyelmét, fölgerjedt dühében Buda gyilkosává lesz s ezzel megsérti saját fenségét, de meg az Istent is. A tragikai fejlemény azonban csak megindul, s a mű végén az emberi nagyságot a már kihítt s kiengeisztelhetetlen végzettel szemben hagyjuk: egy meg-rázó, zord képben s egy vigasztalan, sötét jóslattal. A csak megbomlott harmónia, a bevégzetlenség benyomása ez, melyet feloldani a trilogia későbbi részeinek lett volna feladata. E részek, melyek Etele megöletését Krimhilda által, birodalmának bukását s kedves fiának, Csabának, menekülését és „hagyását“ tartalmazták volna a hadak útjának regéjével s kilátással a magyarok bejövetelére: még a halála előtti évben, 1881-ben is foglalkoztatták Arany szellemét, meg is írt belőlük két éneket; de el nem készülhettek többé. Azonban a *Buda halála* magában is mestermű. Felfogása, jellemző módja, motivumai és cselekvénye, nyelve az igazi naiv eposz hatására törekszenek; nem a nép-eposz rekonstruálására, ami képtelenség, hanem szellemének művészi feltámasztására. Míg a *Toldi* menete, előadása szélesebb, részletezőbb, népiesebb, bizalmasabb: a hún rege komolyabb, kevesebb beszédű, ódonabb s ünnepélyesebb. Alakjai egyszerű és mély jellemrajzokkal, ama hatalmas kőszobrokra emlékeztetnek, melyeknek külső és belső valóját csak legmélyebb, legerősebb vonásaik tárják fel előttünk, a többit leőrölte az idő és belepte a moha. De ezek a szobrok élnek és hatnak Arany képzeletében s életök egyáltalán nem egyhangú. Az őskor elemi szen-

védelmei, szokásai, erkölce feledhetetlen rajzokban jelennek meg előttünk. Megrendítő események s a szenvedélyek viharai közé művészi kézzel van odavetve az ő család életnek egy-egy idilli képe. Hiánya mindenestre van: az öldöklő hadak jellemzette világ képéből, melynek főmotívuma a harci nagyság, hiányzik a csatakép. A tervvázlatok szerint Arany Etele nagy hadjáratait is csak körvonalozni, mintegy a háttérben tartani kívánta; talán azért, hogy a maga minden erejét s az olvasó minden érdeklődését Krimhilda csatájának tartsa fenn. Azután Etele erejének Budában nincs méltó ellenmértéke. De amint van is, *Buda halála* kétségtelenül kitűnő mű, mely a népmese egyszerű báját a tragédia fenéségével egyesíti. Csodálatos nyelve pedig mindenkor tanulmány tárgya marad nyelvészeinknek és költőinknek. Nem oly csillogó, sok színbe játszó, merész, mint Vörösmartyé, ki szintén sokat tanult a régiektől; de naivabb, epikusabb, ódon zamatában jellemzőbb.

Országos Széchényi Könyvtár

IX.

Arany harmadvirágzása és az *Őszikék*.

A *Buda halála* után Arany eredeti költészetében ismét hosszú, mintegy tizenkét éves szünet következik. Akadémiai hivatalának, melyet 1870 óta főtitkári címmel visel, gondja és nyüge mindjobban nyomta, „a kötelesség vámpír-vádja hált vele folyton”; betegeskedése is egyre komolyabbá lett s évenként el kellett járnia Karlsbadba, hogy könnyítsen magán; de szubjektív szeu-

védesei talán legelső sorban hatottak elnémulására. 1865 decemberében meghalt egyetlen kedves Juliska lánya Szalontán, hol Szél Kálmán lelkész felesége volt. E váratlan csapás fájdalmát a költő sohasem heverte ki többé; gyásza ott borong életegén a végső alkonyig. Élesebb, hogysem költői motivummá enyhülhetne: csak egy évtizednél később szakadhat rímekbe, a *Toldi szerelmének* hatodik énekében, atyai szívének ez a legégőbb bánata. Csak idáig készült Szalontára, leánya közelébe, hol egy kis birtokot is vásárolt. De Szalonta immár nem annyira az ő szülőföldje, mint Juliska halóföldje. Szerzeményét eladta s szemébe kellett néznie a bizonyosságnak, hogy: száműzetése örökös lesz. Megadóan viselte sorsát, dolgozott és vérzett zúgolódás nélkül. Kedves költőinek, különösen Shaksperenek, s a görög és római klasszikusoknak olvasgatásával, sőt könyv nélkül tanulásával szórakozott; gitárján is elpengetett egy-egy régi vagy maga-szerzette dalt; de vidámsága mind ritkábban lobbant fel. Az új alkotmányos élet zaja és reményei, a király kitüntetése már nem oszlathatták el lelke borúját. Ha fel-felderült is egy-egy benyomás örömében vagy humorában: emlékei, szenvedései, nyüge nem engedtek. Borongva üldögélt szobájának félhomályában az akadémiai palota utca felőli első emeletének utolsó ablaka mellett, s ha mást nem tehetett, legalább legkedvesebb olvasmányait akarta tolmácsolni nemzetének. Ez évekből valók kitűnő műfordításai: Shakspere *János királya*, *Hamletje* és *Szentivánéji álma* s a magyar *Aristophanes*. De eredeti költői ere szinte kiszikkadtnak látszott. Csak még egyszer buzgott elő teljes mélységéből és erejével. 1877-ben lemondott főtitkári hivataláról s két évi sza-

badságolás után végleg nyugalomba lépett. És mintha a rég áhitott függetlenség egyszerre visszaadta volna képzelete szabadságát, mintha diadalmaskodott volna roskadozó teste gyöngeségén is: a méla, bánatos, beteg költő megérte harmadvirágzását. Megírta a *Toldi szerelmét* s el-elbolyongott a Margit-szigeten *kapcsos könyvével*, mely csodamódon telt, egyre telt. Rövid néhány hónap alatt annyit írt, amennyit korábban évtizedek alatt sem.

Költeményeinek ez új, gazdag sorozatát *Őszikéknek* nevezte s irodalmi hagyatékának szánta, hogy „ne haljon meg mint a koldus, ki semmit sem hagyhatott“. Vannak közöttük balladák, mint a *Tetemre hívás*, az *Éjjeli párbaj*, az *Ünneprontók*, a *Képmutogató* s a meseteri *Népdal*, egy *Párisról* írt szatirikus erkölcsrajz; de legnagyobbrészt lírai versek.

Arany régebben aránylag kevés lirát írt. Petőfi biztatta rá; de ő inkább epikusnak érezte magát, úgy tehetségénél, mint természeténél fogva, s „úgy érezte, mintha elveszne markában a finom ujjakhoz szokott lyra“. Tartózkodva nyúlt hozzá, s kisebb költeményei régibb gyűjteményeinek felét sem teszik az alanyi versek. Pedig mily tömören, a képeknek mily találó és érzéki erejével, a változatos formáknak mily tökéletes bevégeztségében tudja feltárni belső világát, szívének egyszerű és nemes tartalmát. Közöttük néhány, az érzéstől átrezgett reflexióval, az emberi szellem legmélyeit járja (*Dante, Gondolatok*), mások hatalmas szárnyecsapásokkal emelkednek az ódai fenség legmagasába (*Ráchel, a Széchenyi-óda, Rendületlenül*). Legnagyobb s talán legjellemzőbb részök egy komoly lélek nehéz vívódását

tükrözi a nemzet élethalálharcának s gyászának napjaiban. Ő is küzdelmet énekel; de míg Petőfi szava a csaták forgatagában harsog, minden dala egy-egy mozzanata a nemzeti küzdelemnek, mintegy dalaival támad, tüzel, sújt, harcol és bennök vérzik: Arany csak a maga belső küzdelmeit énekli, melyeket a válság vert föl benne: elbírhatatlan lázát, kétségeit, szenvedéseit. Ez a belső küzdelem tovább folyik, mikor a külső rég elnémult. A veszteség és megaláztatás keserve, borongó fájdalma, küzködő reménye sugallja líráját, kitörve hol áltató kacajban, hol méla humorban, hol elégiában, ha csak egy-egy képpel, csak meg-megrebbenve is, azért megértően és éreztetőn egy nagy szív dobogását. Ez a nagy szív dobban egyet-egyet szerencsétlen hazájáért, mikor bibliáját forgatja és *Ráchel* történetét olvassa benne; mikor *Ossián* ködös borongós énekén mereng; mikor *fiát* imádkozni tanítja; mikor *Szilveszter-éjen* poharat emel. E szomorú napok hangulatának mélyebb és jellemzőbb kifejezést nem adott senki Aranynál, kinek ez a költészete egy tűrni teremtett, de a tűrhetetlent elviselni nem tudó lélek megnyilatkozása. Arany lírájára, de egész lelki életére rendkívül jellemző az a folyamat, melyről a kényuralom alatt írt néhány költeménye (*Vágtat a ló, Pusztai fűz, Rab gólya, Elhagyott lak*) tanúskodik. Úgy indulnak, hogy egy-egy szemléletet, élményt, személyes életének egy-egy mozzanatát fejezik ki s a konkrét vonások tömegében ezt a jellemöket szinte meg is tartják. De képzettársítás vagy a Wundt-féle érzés-analogia útján önkénytelenül eszmei magaslatba, egy közérzés fenségébe emelkednek s az akkori nemzeti lélek tolmácsaiul hangzanak.

Az idők azonban változnak, Arany belső disharmóniája enyhül s igazi lírai egyéniségét utolsó költeményei, az *Őszikék* fejezik ki teljességben. Mintha a beszédesebb agg váratlanul újra látogató műzsája iránt bizalmasabb lenne, mint a tartózkodó férfi volt: érzékenységet nem röstelli, szíve titkait nem takargatja, bevall neki mindent, mit előbb rejtegetett s egy öreg szív költészetének oly megható világát nyitja meg, mely a maga nemében egyetlen. Búcsúzva, már-már elhomályosuló szemekkel nézelődik ki a természetbe és életbe, s vissza emlékei közé. Nem annyira érzései alakulnak képekké, mint inkább szemléletei érzésekké. Melancholia és humor szövődnek össze hangulatában, melynek forrásai: gyermekkorának csodálatos tisztaságban megőrzött benyomásai, ifjúságának külső és belső sanyargásai, férfikora bús emlékei, a természet vigasztalásai, mély emberszeretete, ereje hanyatlásának érzete, a lemondás nemes készsége, élő hite és szerény ábrándjai, melyek jövőjébe játszanak. A közelgő halál gondolata meg-megdöbbenti; de véges voltának szerény érzése, meg-megújuló szenvedései kibékítik, sőt szinte megbarátkoztatják vele: „menni készül“. Csak még, mintegy végrendeletül, a kétséget legyőző hitnek egy főlemelő Alleluját zeng (*Honnan és hová*); örök hűségét elrebegi lantjának (*Mindvégig*); a megbocsátó emberszeretetnek költői ígéket talál (*Mária*); a hálának egy fohászat hallatja s költő utódjainak egy intést hagy, hogy: maradjanak magyarok (*Kozmopolita költőinkhez*) — és lantjának húrja elpattan.

Ami a kapesos könyvből, barátai unszolására, előkerült, irodalom és közönség ünneplő elragadtatással

fogadta. A Kisfaludy-Társaság 1878-diki közülése, melyen a *Tetemre hívást* Szász Károly felolvasta, azután a következő esztendőben a november 26-diki ülés, mikor Gyulai Pál a titokban elkészült *Toldi szerelmét* mutatta be, szinte nemzeti ünnepekké lettek. De mindez életerejének és költői géniuszának már utolsó fellobbbanása volt. Mind jobban gyengült, roskadozott s hallása és látása is megromlottak. Még egy öröm várta: Petőfi szobrának leleplezése, melyen szeretett volna résztvenni, de már nem tehetette. A leleplezés után épen egy héttel, 1882 október 22-ikén, egy verőfényes őszi vasárnapon, délelőtti tizenegy órakor örökre lezárta szemét.

X.

Arany költészete.

Arany olyan pályát futott meg s oly költői emléket hagyott hátra, mely úgy történeti jelentőségénél, mind művészi értékénél fogva a legnagyobbak közül való, s amely a legtisztább és legmélyebb művészi gyönyörködésünknek, legnemesebb erkölcsi felemelkedéseinknek és legvilágítóbb tanulságainknak örök forrása lesz.

Ha pályájának és költészetének minden egyes fényes mozzanatára és eredményére rámutatunk, a leggondosabb figyelem, a legbehatóbb elemzés s a leghőbb elragadtatás sem fogja kifejezni igaz és teljes értékét, melyet csak egész munkásságának szelleme éreztet. Művei és kiválóságai összegének becsét felülhaladja egységüknek bece. Riedl Frigyes, kritikai irodalmunk egyik legjele-

sebb művében, szerető gonddal, mindenre kiterjedő figyelemmel és éles elmével elemzi emberi és költői valóját. De alig van költőnk, kinek hű és méltó arcképét egyes vonásokból oly nehéz volna összeállítani, mint Arany: a fődolog összefoglalásuk s a helyes megvilágítás marad. Nem az, hogy a magyar költői nyelvet a korabeli s minden régibb nemzedékek ajakáról bámulatosan meggazdagította s a költői előadás százféle változatában mutatta ki, gyökeres eredetiségének megóvása mellett, sohasem sejtett alkalmazkodó és fejlődő képességét. Nem az, hogy a szerkezet és jellemrajz legfőbb diadalául a balladának egy művészi, talán legművészibb formáját a halhatatlan remekek egész sorával, műköltészetünkben megteremtette. Nem az eposz reformja, melynek a tiszta naivitással, az ódon hanggal, a hagyomány tiszteletével és művészi felhasználásával, a valóság vonzó erejével új varázst kölcsönzött. Nem is lelkiismeretességének az a példája, hogy lángelméjének ihletét fáradatlan tanulmánnyal táplálta, ízlését folyton nemesítve, hangkörét tágítva, gondolatvilágát gazdagítva.

Mindez, de mégsem csak ezek tüntetik föl igazi jelentőségét. Csak pályájának és költészetének egészében és egységében való felfogása teheti ezt. E költészet a magyar nemzeti lélek legmélyéből fakad s legfensőbb törekvéseig szárnyal. Magába vette teljes erejét és minden sugalmait: a népinek nemzeti művészetté nemesítése által s ebben a nemzetiben múltnak és jelennek, képzetnek, gondolatnak és érzésnek összefoglalása által. Arany nemcsak századunkbeli genialis feltámasztója a magyar múltak világának, hanem magyarságukban, és

magyarságában együttérző részese: a sátraik alól harcba induló ősök regése; Nagy Lajos és Mátyás udvarának kobzosa; a törökvilág búsuló és biztató hegedőse; a szegény földnépének mesemondója, bizalmasa, szószólója; a megújhodott és feltörekvő nemzet eszményeinek ihletett költője.

Költészete méltó betetőzése egy dicső szellemi fejlődésnek, melyben a nemzet a művelődés legfelső javaiért küzd, de azért, hogy általok a maga eredetiségét és erejét fejtse ki és érvényesítse. E kettős törekvést, művészi, sőt egész szellemi életünk mezején, Arany költészete mutatja a legbensőbb összeolvadásban s a legfényesebb győzelemmel. Költészetünk fejlődhetik, sőt fejlődik is tovább, de ha hű akar maradni nemzeti életünk vezéreszméihez, akkor további fejlődésének alapja csak Arany lehet.

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

	Lap
I. Zrinyi és Arany. — A nagy kor bölesője	3
II. Arany szülőföldje és családja. — Irodalmi ábécéje . . .	7
III. Arany tanuló pályája és színészkedése	12
IV. Arany szalontai visszavonulása. — Szilágyi István. — Irodalmi föllépése	18
V. A Toldi-trilogia	22
VI. Arany és Petőfi. — Arany jelleme. — Történeti érzéke .	29
VII. A forradalom. — <i>A Nagyidai cigányok</i> és a nagykörösi évek. — A balladák és kisebb elbeszélések.	37
VIII. Arany Pesten. — <i>A Buda halála</i>	49
IX. Arany harmadvirágzása és az <i>Őszikék</i>	52
X. Arany költészete	57

BETHLEN-KÖNYVTÁR.

A Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság már alapításakor egyik kiválóan fontos céljául tűzte ki oly népszerű tudományos és szépirodalmi művek kiadását, melyek a reformációnak a magyar nemzet szellemi és társadalmi életére gyakorolt hatását, mindezekben a kálvinista világnézet érvényesülését tárják az olvasó elé.

A reformáció oly sok kiváló államférfit, egyházfőt, tudóst, író, költőt és művészt adott a magyar nemzetnek, akik szinte reányomták nagy egyéniségük bélyegét koruk állami, lelki és szellemi életére, hogy ezek életének és működésének s a magyar nemzeti életre gyakorolt hatásuknak kellő méltatása gazdag anyagot nyújt a feldolgozásra.

De ez csak egyik része az elénk tűzött feladatnak.

A további: a tudomány, az irodalom, a művészet minden ágának művelése s ezek mindegyikében a kálvinista szellem és világnézet érvényre juttatása.

Mindezekben számítunk a magyar református tudósok, tanárok és írók lelkes közreműködésére, de számítunk arra is, hogy a magyar református közönség s különösen a tanulni, művelődni vágyó ifjúság örömmel fogadja ezeket az irodalmi színvonalon álló, népszerűen írt füzeteket, melyek a nemzeti művelődés előmozdítása mellett, bizonyosságot tesznek a kálvinista szellem és világnézet hatalmas erőforrásairól.

A *Bethlen-Könyvtár* egyes füzetei 4—6—8 nyomtatott ívnyi terjedelemben jelennek meg. Mindegyik füzet önálló egészet képez.

A füzetekből egyelőre a következők jelentek meg:

- 1—2. szám. *Iktári Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem. (Arcképpel.) Irta *Rugonfalvi Kiss István* egyetemi tanár.
3. szám. *Arany János*. (Arcképpel.) Irta *Bedőhy Zolt.*
4. szám. *A reformáció hatása a magyar közművelődésre*. Irta *Harsányi István* sárospataki theol. tanár.
5. szám. *Tompa Mihály*. (Arcképpel.) Irta *Császár Elemér*.
6. szám. *A Perényiek*. (Arcképpel.) Irta *S. Szabó József*.

Sajtó alá elő vannak készítve:

7. szám. *Az erdélyi fejedelmek nemzeti politikája*. Irta *Rugonfalvi Kiss István*.
8. szám. *Apácai Cseri János*. Irta *Neményi Imre*.
9. szám. *Csokonai Vitéz Mihály*. (Arcképpel.) Irta *Ferenczi Zoltán*.
10. szám. *Lórántffy Zsuzsanna*. (Arcképpel.) Irta *S. Szabó József*.
11. szám. *A magyar Biblia*. Irta *Harsányi István*.
12. szám. *Jókai Mór*. (Arcképpel.) Irta *Zsigmond Ferenc*.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

